

**ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ
ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
«ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ.ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

**ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ**

**ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔ**

**ԹԵՄԱ՝
ԿԱՏԱՐՈՂ՝
ՂԵԿԱՎԱՐ՝**

*Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաք
Թերմինե Առաքելյան
Սամվել Աղաջանյան*

Վանաձոր 2023թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ————— էջ3-4
2. ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ/ԱՆՃՆԱԳԻՐԸ/ ————— էջ4-7
3. ԵՐԵՎԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ————— էջ8-15
4. ԵՐԵՎԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐԸ ————— էջ15-17
5. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ————— էջ18
6. ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ————— էջ19

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ
Էրեբունի-Երևան

Երևան դարձած իմ Էրեբունի,
Դու մեր Նոր Դվին, մեր Նոր Անի:
Մեր փոքրիկ հողի դու մեծ երազանք,
Մեր դարե կարոտ, մեր քարե նազանք...

Ջետազոտության նպատակը. Բացահայտել և հիմնավորել հայ դպրոցականի ազգային արժեհամակարգի, ազգային մտածելակերպի ձևավորման գործընթացում մայրաքաղաքների դերն ու կարևորությունը , նաև պատմությունից դասեր քաղելու անհրաժեշտությունը: Կիրառել մեթոդական հնարներ , ուսուցման ժամանակակից մեթոդներ՝ սովորողների մոտիվացիան բարձրացնելու համար: Դպրոցական խմբակների շրջանակներում, ինչպես նաև դասաժամերին անրադառնալ մայրաքաղաքներին, արքաներին, որոնք կդաստիարակեն հայրենասիրական ոգով:

Ջետազոտության խնդիրները. Ժամանակակից մանկավարժության համար խնդիր է դառնում սովորողների ազգային գիտակցության ձևավորումը սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հենքի վրա՝ չանտեսելով համամարդկային արժեքները: Պահպանել և փոխանցել այն արժեքները, որոնք ժառանգել ենք մեր նախնիներից, և որը մեր անխառն ինքնատիպությունն է համաշխարհային մշակույթի բազմերանգության ու բազմազանության մեջ: Կարևորագույն պայման է,ցույց տալ ,որ Երևանն իրոք աշխարհի ամենահին քաղաքներից է: Նրա պատմությունը գալիս է դարերի խորքից և գնալու է դարերի խորքը: Երևանը հիմնադրվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ից 29 տարի առաջ,Բաբելոնի,Նինվեի ու Պերսեպոլիսի հասակակից է,բայց ի տարբերություն վերջիններիս,դարձել է

21-րդ դարի ծաղկուն քաղաքներից մեկը:

Այս հանգամանքն ավելի կարևոր է դարձրել այս քաղաքակրթական խաչմերուկներում ազգային նկարագիրն ու դիմագիծը անաղարտ պահելու հանգամանքը: Մարդկության պատմության արդի փուլում հայ ժողովուրդը դարձյալ բախվում է այս խնդրին, քանի որ մեր տարածաշրջանում դարձյալ բախվում են աշխարհի մեծ պետությունների շահերը և յուրաքանչյուր երկիր փորձում է իր կողմը գրավել հայ ժողովրդին: Ազգային արժեքները պահպանելը կարևորագույն խնդիր է, հատկապես երբ Հայաստանը ծայրահեղ ծանր օրեր է ապրում՝ պարտության դառնահամը բերանում, կորցրած տարածքների ափսոսանքը սրտում, հազարավոր նոր զոհերի կսկիծը սրտում...: Ուստի խիստ անհրաժեշտ է երեխաների մեջ հավատ ներշնչել հայրենիքի ապագայի նկատմամբ, սխալներն ուղղելու անհրաժեշտությունը գիտակցելու, նոր ուժեղ հայրենիք ստեղծելու ուղի մատնանշել: Պատանիների մեջ պետք է արմատացնել, որ հայրենիքն է ամենաբարձր արժեքը: Հաշվի առնելով բազմաթիվ այս և այլ հանգամանքներ՝ ժամանակակից մանկավարժության համար խնդիր է դառնում սովորողների ազգային գիտակցության ձևավորումը սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հենքի վրա՝ չանտեսելով համամարդկային արժեքները: Արժեքների բուրգի գագաթին գտնվող նվիրական ու մեծագույն արժեքը՝ հայրենասիրությունն է, որը լավագույն կերպով մատուցվում է հայոց պատմության դասընթացների ժամանակ: Այդպես նա պիտի հասնի այն գիտակցության, որ հասարակական կյանքի առաջընթացը պայմանավորված է համախմբվածությամբ, գիտելիքների բարձր մակարդակով ու մշակութային արժեքներով:

Ա. Երևանի հիմնադրումը/անձնագիրը/: Երևանը Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաքն է, ուստի պատմական Հայաստանի տասներկուերորդ մայրաքաղաքը, որն աշխարհի հնագույն բնակավայրերից ու շարունակաբար բնակեցվող հին քաղաքներից մեկն է: Երևանն ունի իր <<քարե անձնագիրը>>, որը ցուցադրված է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Երևանը պատմության զարգացմանը զուգընթաց անցել է տարբեր փորձություններով: Հաղթահարելով շատ դժվարություններ Երևանը պահպանել է իր գոյությունը և աստիճանաբար բռնել զարգացման ուղին:

Քաղաքաշինության եվրոպական փորձն հանձն առնելով, միաժամանակ պահպանելով ազգային նկարագիրը Երևանը սկսեց կառուցապատվել: Մայրաքաղաքը սկսեց արագորեն ընդարձակվել՝ գավառական քաղաքից վերածվելով մշակութային, քաղաքական և արդյունաբերական կենտրոնի: Դաժան փորձությունն անցած

մայրաքաղաքը այժմ վերականգման ճանապարհին է և շարունակում է մնալ կրթության, գիտության, տեխնոլոգիաների, մշակույթի կենտրոն: Երևանն անընդահատ ենթարկվում է խոշոր փոփոխությունների: Նոր ճանապարհների, հասարակական շենքերի, բնակելի տարածքների կառուցմամբ հնամենի քաղաքը նոր դեմք է ստացել՝ կրկին դառնալով աշխարհով մեկ սփռված հայ ազգի սիրտն ու ոգին:

1.Պատը սկսում ենք ունկնդրելով <<Երևանի օրհներգը>>:

Հարց աշակերտներին.

Ի՞նչ գիտեն Երևանի մասին - մտազրոհ մեթոդով բացահայտում ենք աշակերտների գիտելիքները՝ մեր բազմադարյա մայրաքաղաքի մասին:

Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից է: Քաղաքի տարածքում կատարված պեղումների շնորհիվ պարզ է դառնում, որ մարդն այստեղ ապրել է տասնյակ հազարավոր տարիներ առաջ: Տարբեր ժամանակաշրջաններում առաջացել, կործանվել են բազմաթիվ բնակավայրեր: Մայրաքաղաքի դերում Երևանին նախորդել են Մեծ Հայքի հետևյալ քաղաքները՝ **Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին, Անի, Բագարան, Կարս, Շիրակավան:**

Ըստ Սերգեյ Վարդանյանի <<Հայաստանի մայրաքաղաքները>> գրքի <<Այս քաղաքը ստիպված էր ապրել միայնակ եւ անշարժ, որպեսզի պատմության մեջ ավելի լավ դրոշմվեր>>: Խոսքը, իհարկե, Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանի մասին է: <<Պատմությունը սկսվում է այն ժամանակ, երբ հիշողություններն առանց հրավերի կազմակերպում են սեփական կյանքն ու տեսիլքները: Քաղաքի պատմությունը գրվում է յուրաքանչյուր բնակչի մեջ, փոխանցվում հաջորդին: Պապս պատմում էր իր ժամանակի Երեւանի մասին, եւ այդ ուրիշ քաղաք էր: Համերն ու հոտերը, ձայներն ու զգացողությունները, նրբանցքների ստվերներն ու թաղերի խաղողի վազերը: Հայրիկը պատմում է քաղաքի մասին, որն ուրիշ է թվում: Անցյալը պիտի երեւակայել, որ հին քաղաքի ձայնը լսվի: Երեւանն ասես չարաճճի խաղի է բռնվում ժամանակի ու տարածության մեջ հարմարված բնակիչների հետ՝ փոխելով հիշողության բաղադրությունը:>>¹

Տարածքի հնագույն բնակավայրը Երեւանյան կամ Հրազդանյան քարայրն է, որի հնագույն ստորին շերտը թվագրվում է մոլուտերյան շրջանով 10-3,5 հազարամյակ առաջ: Հայտնի հին բնակավայր է Շենգավիթը, որտեղ մարդիկ բնակություն են հաստատել 5-6 հազար տարի առաջ: Հայ մատենագիրները Երևանի անվան ծագումը հիմնականում կապել են Նոյան տապանի աստվածաշնչյան պատմության հետ: Նոյի

տապանը կանգ է առել Արարատի գագաթին: Ջրհեղեղից հետո Նոյը տեսնելով առաջին ցամաքը, որն ապագա Երևանի կառուցման վայրն էր, գոչել է՝ «Երևան՛ց»՝ այստեղից էլ՝ Երևան:

Տարածված է նաև այն տեսակետը, որ անունը կապված է Էրեբունի բերդաքաղաքի անվան հետ: Կան նաև այլ տեսակետներ. դրանցից մեկի համաձայն՝ հիմնադրված Նոր բնակավայրի անվանակոչման համար Արգիշտի Առաջինը կամ օգտագործել է տարածքում եղած ու Նրան հայտնի հնագույն այլ բնակավայրի անուն, կամ կոչել է ցեղի անունով:

Սերգեյ Վարդանյանի«Հայաստանի մայրաքաղաքները» գրքում հայկական լեռնաշխարհից ու շրջակա տարածքներից հեռացած հնդեվրոպացիների նախնիները՝ արիական ցեղերը, հիշում են իրենց՝ արի ցեղին պատկանելու փաստը և գրավոր աղբյուրներում նշում են այդ մասին « հնդկական վեդաներ» , իրանական « Ավեստա»:

1. Սերգեյ Վարդանյանի <<Հայաստանի մայրաքաղաքները>>

Երևանն հայտնի է նաև Այրիվան, Էրիվան, Րևան և այլ անուններով: Երևանը հիշատակվում է 3-րդ դարի սուղդիական - մանիքեական տեքստում, որտեղ նշվում է, որ քրիստոնեական համայնքի կողքին պարսիկ նկարիչ Մանևի աշակերտներից մեկը Երևանում հիմնել է մանիքեական համայնք:

Վանի թագավորության կործանումից հետո Երևանի հազարամյա պատմության մասին հայ մատենագրական աղբյուրները լռում են: Երևանի մասին կրկին հիշատակվում է 7-րդ դարում՝ << Գիրք թղթոցի >> մեջ: Պատմիչ Սեբեոսը վկայում է, որ արաբական արշավանքների ժամանակ Երևանը վաճառաշահ և այգեշատ քաղաք էր: Վանի թագավորության քաղաք Էրեբունին հիմնադրվել է Ք. ա 782թ Վանում գտնված սեպագիր տարեգրության համաձայն՝ Վանի թագավոր Արգիշտի Առաջինը իր ղեկավարման 5-րդ տարում կառուցել է Էրեբունի քաղաքը:.,²

1950 թվականին Արին-Բերդի բլրի վրա գտած մի սալաքարի վրա արված գրությունը թույլ է տալիս նույնականացնել Էրեբունի և Երևան քաղաքները:

Սալաքարի վրա գրված է՝ <<Արգիշտին այստեղ է բնակեցնում 6600 հայ զինվորների՝ իրենց ընտանիքներով >>:

Մեկ դար անց Ռուսա Երկրորդ արքան Հրազդան գետի ափին՝ Երևանի հարավային մասում, հիմնադրում է մի նոր բերդաքաղաք, որը Վանի թագավորության Թեյշեբա աստծու անունով կոչվեց Թեյշեբաիկ:

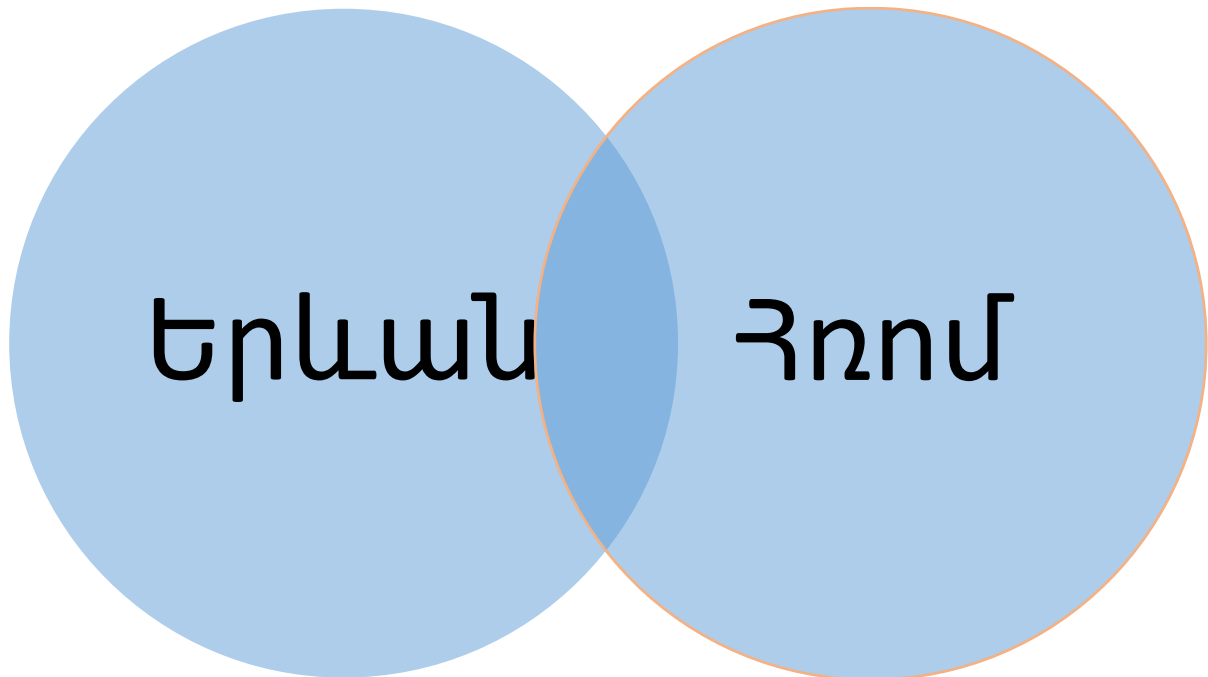
2. Սեբեոս << Գիրք թղթոցի >>

Այն ռազմական նշանավոր կենտրոն էր տերության հյուսիսային հատվածում, ուներ միջնաբերդ, քաղաքային թաղամասեր: Բերդից հարավ տնկվել էին խաղողի այգիներ: Թեյշեբահինի ավերվել է սկյութների կողմից Վանի թագավորության կործանման տարիներին՝ Ք.ա 585 թ.^[3]

3. Հայոց պատմություն 6-րդ դասարանի դասագիր

2.4ատարել տրամագիր վարժություն

Բ.Երևանը որպես մայրաքաղաք: Այսօր Երևանի լայն փողոցներով քայլելիս դժվար է պատկերացնել հին Երևանն իր նեղիկ փողոցներով, հինավուրց շենքերով, որոնցից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Երևանը դարերի ընթացքում մեծ դեր է կատարել Հայաստանի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում: Դարերի ընթացքում քաղաքը մնացել է կանգուն՝ անցնելով բազում արհավիրքների և փորձությունների միջով: Չուզահեռաբար ստեղծվել է քաղաքակրթություն՝ արժեքավոր մշակույթով ու գիտությամբ:

1918 թվականի մայիսի 22-28-ին հայկական զորքերի հետ Սարդարապատի մոտ պարտության են մատնել թուրքական բանակին, որը նահանջել է՝ չկարողանալով մտնել Երևան: 1918 թվականի հուլիսին Երևան է տեղափոխվել նույն թվականի մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակված Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը: Երևանը դարձել է Հայաստանի առաջին հանրապետության մայրաքաղաքը: 1920-1991 թվականներին Երևանը Հայկական ԽՍՀ մայրաքաղաքն էր: Խորհրդական իշխանության տարիներին Երևանը կառավարել է ժողովրդական պատգամավորների քաղաքային խորհուրդը: Հայրենական մեծ պատերազմից (1941-1945) հետո Երևանում բացվել են նոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հանրակրթական, բարձրագույն և մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ, գիտական

հիմնարկներ, գրադարաններ, կինոթատրոններ, հրատարակչություններ, եկեղեցիներ, մշակութային այլ օջախներ, ստեղծվել է ռադիոհեռուստատեսային լայն ցանց: Երևանը դարձել է Այսրկովկասի ու Առաջավոր Ասիայի արդյունաբերական խոշոր կենտրոններից: 1991 թվականից Երևանը ՀՀ մայրաքաղաքն է: 1995 թվականի հուլիսի 5-ին ընդունված ՀՀ Սահմանադրության 13-րդ հոդվածով ամրագրվել է Երևանի՝ ՀՀ մայրաքաղաքի իրավական կարգավիճակը:

Ինչպես են նկարագրել եվրոպացի ճանապարհորդները Հին Երևանի մասին պատկերացում ենք կազմում ոչ միայն հայ հեղինակների աշխատություններից (Եր. Շահագիզ ,Հին Երևանե,³ Թ. Հակոբյան ,Երևանի պատմությունե⁴) այլև եվրոպացի ճանապարհորդների գրքերից:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն, 1632-1662թթ. ընթացքում վեց անգամ լինելով Հայաստանում, գրել է, որ ,Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերովե, գծել է քաղաքի հատակագիծը և նկարագրել Երևանը, իբրև երկու-երեք հարկանի տներով կառուցապատված և պարտեզներով ու խաղողի այգիներով շրջապատված մի գողտրիկ քաղաք:

Երևանի կարևորություն մեծացել է 1437-1467թթ., երբ դարձել է Արարատյան աշխարհի մեծագույն մասն ընդգրկող կուսակալության կենտրոնը և հաճախ

հիշատակվում որպես << Արարատյան երկրի մայրաքաղաք>>: Կարակոյունլու ցեղապետ Ջհանշահը ստեղծել է Երևան կենտրոնով կուսակալություն և կուսակալ է նշանակել Յաղուբ բեկին: 1502թ. Իրանի Սեֆյան հարստության հիմնադիր Նադիր շահը, ի թիվս Հայաստանի արևելյան երկրամասերի, ակկոյունլուներից խլել է նաև Երևանը և հանձնել Ռևան խանին: 1555թ. Ամասիայի պայմանագրով՝ Հայաստանը բաժանվել է Թուրքիայի և Իրանի միջև: Երևանի խանությունը անցել է Իրանին: Շուրջ երեք դար Երևանը ձեռքից ձեռք է անցել: 1639թ. Կասրե-Շիրիհի հաշտությամբ հաստատվել է 60-ամյա խաղաղություն: Երևանն դարձել Սեֆյան կայսրության Չուխուր Սաադի բեգլարբեգության կենտրոնը, որը կառավարել է սարդարը, 1747թ. խանը: 1724թ. Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակիչները շուրջ երկու ամիս դիմագրավել են թուրքերին : Երևանի պատմության այս էջը ներկայացրել է պատմիչ Աբրահամ Երևանցին, որը մանրամասն նկարագրելով ճակատամարտը, հիշատակում է, որ 20.000 զոհ տալով թուրքերին հաջողվում է գրավել բերդը⁵ : 1735թ. Իրանի Նադիր շահը,

3.Եր. Շահագիզ ,Ջին Երևանե,

4.Թ. Հակոբյան ,Երևանի պատմությունե

5. Չաքարիա Սարկավագ, Պատմագրութիւն, հ. I, էջ 45 — 46

թուրքերի հետ նախապես պայմանավորվելով դադարեցնում է Կարսի բերդի պաշարումը, փոխարենը առանց կռվի գրավում Երևանը: 18-րդ դարի 1-ին քառորդին Իսրայել Օրին և ազատագրական շարժման մյուս գործիչները հայ ժողովրդի ազատագրական գործում կարևոր դեր են հատկացրել Երևանին: 18-րդ դարի 2-րդ կեսին Երևանի խանությունը հարկատու էր Վրաստանի Յերակլ 2-րդ թագավորին, որից ժամանակ առ 2 Յայ ժողովրդի պատմություն-հատոր 7 9 ժամանակ հրաժարվելու պատճառով պատժիչ արշավանքներ է կատարել: 19-րդ դարում Երևանում զարգացել է արհեստագործությունը: Արհեստավորները ընդգրկված էին համքարություններում: 1826թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ձեռնարկվել է երրորդ արշավանքը Երևան՝ Իվան Պասկևիչի գլխավորությամբ: 1827թ. հոկտեմբերի 1-ին գեներալ Կրասովսկու զորքերը հայ կամավորների աջակցությամբ գրավել են քաղաքը: 1828թ. փետրվարի 10-ին կնքվածպայմանագրով՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները անցել են Ռուսաստանին: Երևանը դարձել Յայկական մարզի կենտրոն: 1840թ. Յայկական մարզի վերացմամբ Երևանի գավառը ներառվել է Վրացա-Իմերեթական նահանգի մեջ՝ վերածվելով գավառական քաղաքի: 1849թ. կազմվել է Երևանի նահանգը՝ Երևան կենտրոնով: 1874թ. վարչական նոր փոփոխության հետևանքով նահանգը բաժանվել է գավառների, որոնցից մեկը Երևանի գավառն էր: 1870թ. Երևանում ստեղծվել է քաղաքային դումա: Առաջին քաղաքապետ է ընտրվել Յովհաննես Ղորղանյանը: 1915թ. Մեծ Եղեռնից հետո հայ գաղթականները ապաստանել են Երևանում: 1918թ. գարնանը Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքերը շարժվել են դեպի Երևան: Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ հայ բնակչությունը մասնակցել է քաղաքի պաշտպանությանը: 1918թ. մայիսի 22-28-ին հայկական զորքերի հետ Սարդարապատի մոտ պարտության են մատնել թուրքական բանակին, որը նահանջել է՝ չկարողանալով գրավել Երևանը: 1918 թվականի հուլիսին Երևան է գալիս նույն թվականի մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակված

Հայաստանի

Հանրապետության

կառավարությունը:

Երևանի

համայնապատկերը՝

1672

թավականին:

📷 Ժան Շարդեն (1643-1713), ֆրանսիացի ճանապարհորդ:

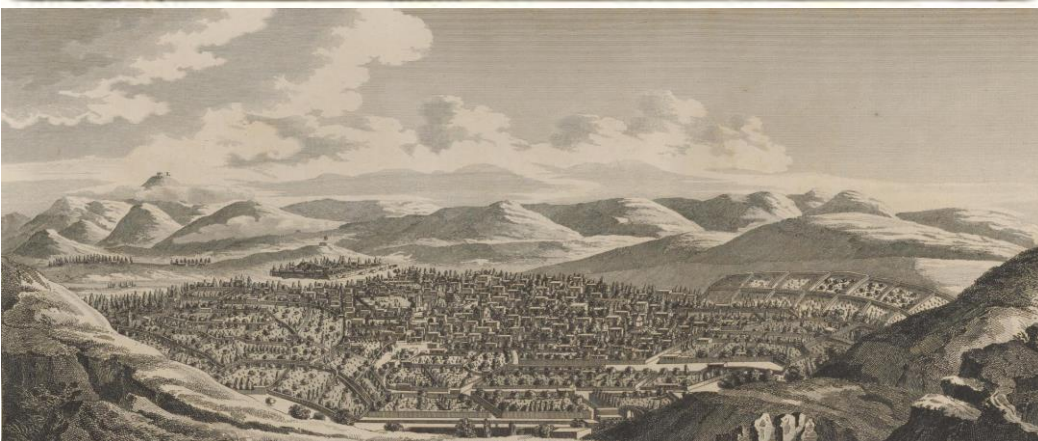

Հին Երևան. 19-րդ դարի վերջ, Աստաֆյան փողոց, ,Լոնդոնե հյուրանոց:

Երևանը մանրամասն նկարագրել է նաև 1673 թ պարսից արքունի ակնագործ, ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենը: Հետաքրքիր է Շարդենի՝ Երևանի հայտնի անառիկ բերդի նկարագիրը՝ ,Երևանում գտնված բերդը կարող է ինքնըստիներքյան

քաղաք համարվել, այն ձվաձև է, չորս հազար քայլ շրջագծով և իր մեջ ունի 8 հարյուր տուններ:

1918 թվականի մայիսի 28-ին Երևանը հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության, իսկ 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին՝ Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք: Երևանը Խորհրդային Միության առաջին քաղաքն էր, որ ունեցավ գլխավոր հատակագիծ: Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի հեղինակած հատակագիծը հաստատվեց 1924 թվականին նախատեսված 150.000 բնակչության համար: Ժամանակի ընթացքում քաղաքի վարչական տարածքը մեծացավ հինգ անգամ: Սկսվեց կառուցապատումը: Երևանն կառուցապատվում էր բազալտով, գրանիտով, մարմարով: Ամենատարածված շինանյութը վարդագույն տուֆն էր: Քանի որ այդ շինանյութը ինքնապիպ գունազեղություն ու առանձնահատուկ երանգ էր տալիս քաղաքին, այն սկսեցին անվանել <>: Հետագա 70 տարում մայրաքաղաքի տարածքը 11 ավելի ընդարձակվեց : 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին Երևանն ոչ միայն դարձավ անկախ ՀՀ, այլև աշխարհասփյուռ հայության մայրաքաղաք:

3.Ընթերցել աֆորիզմներ Երևանի մասին :

Ես աշխարհի շատ քաղաքներում եմ եղել, բայց չգիտեմ մի ուրիշ քաղաք, որն աճեր այսքան արագորեն, լիներ այսքան գեղեցիկ, ինչպես Երևանը: Վիլյամ Սարոյան

Երևանն հայ ժողովրդի եռանդի ու արիության իսկական դրսևորման քաղաքն է: Ես իմ կյանքում չեմ տեսել ոչ մի այնպիսի քաղաք, որը նման լիներ Երևանին, ուր բնակչությունը պատմական այդքան կարճ ժամանակահատվածում այդքան արագ աճեր:/Ժան Պոլ /

Ինձ վրա հսկայական տպավորությունն թողեցին հանրապետության մայրաքաղաքի ճարտարապետական համալիրները: Ինձ թվում է, որ կգա ժամանակ, երբ Երևանը կդառնա աշխարհի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկը:

/Պարլո Ներուդա/

Ժամանակակից, բայց մշակույթային ինքնությունը պահպանած Հայաստանի վարդագույն մայրաքաղաքին դժվար է չսիրահարվել: Երևան՝ աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը, որը ժամանակի ընթացքում բազմաթիվ փոփոխությունների ենթարկվելով՝ պահպանել է անցյալի հետքերը: Հայաստանի մայրաքաղաքը 2795 տարեկան է: Լինելով Հայաստանի ամենամեծ ու միջանկյալ դիրք ունեցող քաղաքը՝ Երևանում ամփոփվում է Հայաստանի բոլոր մարզերի կենսակերպն ու վարք ու բարքը: Երևան քաղաքն անվանում են վարդագույն, քանի որ շինությունների մեծամասնությունը կառուցված են վարդագույն տուֆից: Քաղաքը գտնվում է Հայաստանի արևմուտքում Հրազդան գետի երկու ափերին: Այստեղ բնակվում են մոտ 1մլն մարդ, որի 98 տոկոսը հայեր են: Հայաստանում մայրենի լեզուն հայերենն է, սակայն Երևանում բնակչության մեծ մասը նաև խոսում են ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Երևանը բոլոր հայերի պատմամշակույթային կենտրոնն է: Երևանում են

գտնվում երկրի համալսարանների մեծ մասը, որով պայմանավորված երիտասարդությունը կենտրոնացված է հենց մայրաքաղաքում: Այս հանգամանքը նպաստում է նաև նրան, որ Երևան քաղաքը կրում է բոլոր մարզերից մասնիկներ, քանի որ Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներից երիտասարդները 13 գալիս են այստեղ կրթություն ստանալու՝ բերելով իրենց կուլտիտն ու մարզային առանձնահատկությունները: Քանի որ հայերի մեծ մասը քրիստոնյա են, Երևանում կան հին ու նոր եկեղեցիներ, որոնցից ամենամեծը սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է: Հայտնի եկեղեցիների թվին է պատկանում սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որը գտնվում է Կոնդ թաղամասում: Հատկանշական է, որ Կոնդը գտնվելով Երևան քաղաքի կենտրոնին շատ մոտ, կարծես առանձնացված լինի քաղաքից: Այն մայրաքաղաքի ամենահին թաղամասերից է ու կենտրոնական Երևանից շատ է տարբերվում, քանի որ այստեղ վերանորոգման և բարեկարգման աշխատանքներ չեն կատարվել ու հինը պահպանվել է ամբողջությամբ: 1981 թվականից Երևանում գործում է մետրոպոլիտենը, որն ունի 1 գիծ 10 կայարան: Երևան քաղաքի կենտրոնում է գտնվում հանրապետության հրապարակը, որտեղ երեկոյան մարդիկ զբոսնում են և հիանում երգող շատրվաններով: Այստեղ են գտնվում նաև Հայաստանի ազգային պատկերասրահը, կառավարության և նախարարությունների շենքերը: Ամենագեղեցիկ կենտրոնական փողոցներից են Աբովյանը, Թումանյանը, Սարյանը, Պրոսպեկտը և Բաղրամյանը: Մայրաքաղաքի կենտրոնական փողոցներն առանձնանում են իրենց հարմարավետ գույներով և իհարկե ջերմ ու տարբերվող երևանցիներով: Երևանի դեմքի բաղկացուցիչ մասն են կազմում Օպերայի շենքը, Կասկադը, Կարապի լիճը, Մոսկվա կինոթատրոնը, Պատմության թանգարանը, Մատենադարանը, Ծիծեռնակաբերդը, ինչպես նաև Երևանի կայարանը, որտեղ վեր է խոյանում քանդակագործ Երվանդ Քոչարի <<Սասունցի Դավթի>> արձանը: Մայրաքաղաք Երևանը հարուստ է նաև խմելու ջրի ցայտաղբյուրներով, որոնք ամենուր են: Այստեղ կան բազմաթիվ թատրոններ, կինոթատրոններ և պատկերասրահներ: Հատկանշական է այն, որ հայերը ցանկացած նոր մշակույթ բերելով իրենց երկիր՝ դրա մեջ միախառնում են նաև իրենց մշակույթային արժեքները: Այնուամենայնիվ, պետք է խոստովանենք, որ ցանկացած քաղաքի տրամադրությունն ու գույները ապահովում են քաղաքի բնակիչները:

4.Կազմակերպել քննարկում արժևորել այն պատմամշակույթային ձեռքբերումները, որոնք տեղի են ունեցել Երևանի պատմության մեջ:

Գ. Երևանի խորհրդանիշները: Աշխարհի բոլոր նշանավոր քաղաքները, որոնց հետ Երևանն քույր և համագործակցող քաղաք է ունեն իրենց խորհրդանիշները: Նրանց հետ հանդիպումների ժամանակ Երևանն ներկայանում էր Հայաստանի Հանրապետության պետական խորհրդանիշներով, քանի որ աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը լինելով չուներ իր խորհրդանիշները: Այդ հարցը միշտ անհանգստացրել է մեր քաղաքի ղեկավարներին, բայց ամեն անգամ հետաձգվել և լուծում չի ստացել: Վերջապես 20-րդ դարի վերջին խնդիրը ստացավ 15 իր լուծումը և մեր սիրելի քաղաքը ունեցավ իր խորհրդանիշները: Դրանք քաղաքի դրոշը, օրհներգը և զինանշանն են: Առաջին լուրջ քայլերը խորհրդանիշների ստեղծման ուղղությամբ կատարվեցին 1994 թվականին: Երևանի խորհրդանիշները առաջին անգամ մեր համաքաղաքացիներին ներկայացվեցին 2004 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Օպերայի և բալետի թատրոնի դահլիճում կայացած <> տոնակատարության հանդիսավոր նիստի ժամանակ: Նիստը սկսվեց օրհներգով, առաջին անգամ պարզվեց դրոշը և ներկայացվեց զինանշանը: Այնուհետև Երևանի խորհրդանիշները հանդիսավորությամբ հանձնվեցին Երևան քաղաքի պատմության թանգարանին, որտեղ էլ իրենց տեղը գտան հիմնական ցուցադրության մեջ:

Երևանի զինանշանը 1995 թվականին ընդունվեց Երևանի զինանշանը, որի հեղինակն էր Ալբերտ Սոխիկյանը: Չինանշանի կապույտ ֆոնին հայերեն բրոնզագույն մեծատառերով մակագրված է <ԵՐԵՎԱՆ>, պատվանդանին գլուխը հետ շրջած, իշխանության խորհրդանիշ գավազանը բռնած առյուծն է: Նրա գլխավերևում թագն է՝ մեջտեղից բարձրացող Կենաց ծառի խորհրդանիշ վարսանդով: Առյուծի կրծքին՝ հավերժության նշանի վրա Արարատ լեռան պատկերն է՝ երիզված 16 ուղղանկյունաձև վահանակով: Գործածված են բրոնզագույն և կապույտ երանգներ: Երևանի դրոշը 2004 թվականին քաղաքապետարանը շարունակելով աշխատանքներն այս ուղղությամբ, ստեղծեց օրհներգի և դրոշի մրցույթային հանձնաժողովներ: 117 հեղինակներից ստացվեցին 162 առաջարկներ: Առաջին մրցանակը նվաճեց Կարապետ Աբրահամյանի և Կարապետ Փաշայանի համատեղ աշխատանքը՝ դրոշը : Այն իրենից ներկայացնում է սպիտակ գույնի ուղղանկյունն խաղապատկեր որպես մաքրության, պարզության խորհրդանիշ, որի կենտրոնում զինանշանն է՝ շրջապատված Հայաստանի մայրաքաղաքները խորհրդանշող 12 կարմիր եռանկյունիներով: Դրոշի և զինանշանի մայրաքաղաքային նշանակությունը ընգծելու համար օգտագործել են ազգային դրոշի գույները՝ կարմիր, կապույտ, ծիրանագույն: Դրոշը որպես մայրաքաղաքի խորհրդանիշ

հաստատվել է Երևանի խորհրդի կողմից 2004 թվականի սեպտեմբերի 27-ին: Օրհներգը Երևանի օրհներգը հաստատվեց Պարույր Սևակի և Էդգար Յովհաննիսյանի երաժշտությամբ գրված <> երգը, որն առաջին անգամ կատարվել է 2750-ամյակի տոնակատարության ժամանակ: Կատարել անրադարձ. Ինչ նոր գիտելիքներ և արժեքային համակարգ ձևավորվեց աշակերտների մոտ դասանյութի ուսումնասիրության արդյունքում:

5.Նյութը ամփոփել խաչքառով

	1.տ		ոԼ	Ֆ	Ե						
2.կ	ա	ր	մ	ի	ր						
					3.ե	ր	ի	վ	ա	ն	
					4.վ	ա	ն				
					5.ա	ր	տ	ա	2	ա	տ
6.թ	ա	մ	ա	ն	յ	ա	ն				

1.Մայրաքաղաքը

բնութագրող անուններից:

2.Մայրաքաղաքի դրոշի գույներից:

3.Մայրաքաղաքի անվանումներից:

4.Թագավորություն,որի մայրաքաղաքն էր Էրեբունին:

5.Մեծ Հայքի մայրաքաղաքներից:

6.Մայրաքաղաքի հատակագծի հեղինակը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով դասանյութը արդյունքում կարող ենք եզրակացնել. Երևանն սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև այսօր ողջ հայության երազանքների քաղաքն է: Քաղաքն ունի պատկառելի տարիք, որ խոսում է նրա

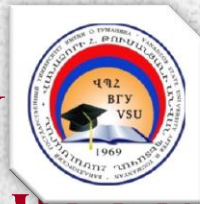
<< իմաստուն >> լինելու մասին, և որով հպարտանում ենք մենք՝ հայերս: Երևանն իր մեջ կրում է տարբեր ժամանակաշրջաններ, որոնք կերտել են Երևանն այնպիսին ինչպիսին է այն այսօր: Երևանում կան այնպիսի պատմամշակույթային կոթողներ, որոնք լուռ վկայում են քաղաքի ողջ պատմության մասին: Գեղեցիկ ու հրաշք քաղաքներ շատ կան աշխարհում, բայց Երևանը մեր սիրելի մայրաքաղաքը սնված է հայի ոգով, հայի ձեռքով: Երևանի գոյությունը ապացուցում է այն փաստը, որ մենք հայերս սերվել ենք հայկական լեռնաշխարհում, կերտել ենք մեր պատմությունը, ազգային արժեքներն ու մշակույթը, որն իր արժանի տեղն է զբաղեցնում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Գրականության ցանկ

1. Հայաստանի սովետական հանրագիտարան
2. Հայ ժողովրդի պատմության 8 հատորյակ
3. Հայոց պատմության դասագիրք
4. Չաքարիա Սարկավազ, <<Պատմագրութիւն>>
5. Եր. Շահագիզ <<Հին Երևան>>
6. Թ. Հակոբյան <<Երևանի պատմություն>>

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ.ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԱՏԵՍՈՒՄ ԲԱՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐ ԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ «1918 թ_ի ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ» ԹԵՄԱՅԻ
ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

ԿԱՏԱՐՈՂ՝ Թ. ԵԳԱՆՅԱՆ

ՂԵԿԱՎԱՐ՝ Ս. ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	2
Գլուխ I: Քարտեզների օգտագործումը «Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս: Մայիսյան հերոսամարտերը» թեման ուսուցանելիս	4
Գլուխ II: Պատմական վավերագրերի և փաստաթղթերի օգտագործումը «Հայաստանի հանրապետության հռչակումը: Բաթումի պայմանագիրը» թեման ուսուցանելիս	11
Վերջաբան	25
Գրականության ցանկ	29

Ներածություն

Պատմության դպրոցական դասընթացի առջև դրված խնդիրները հաջողությամբ լուծելու համար ուսուցիչը հակադրված է լինում դիմել ուսուցման տարատեսակ մեթոդների և հնարների: Ժամանակակից մանկավարժական գիտությունը այս տեսակետից ուսուցիչն լայն հնարավորություններ է ընձեռնում: Դասի ժամանակ մեթոդական բազմազանության ապահովումը այսօր հրամայական պահանջ է դարձել:

Այս աշխատանքի մեջ անդրադարձել եմ պատմության դասվանդման ժամանակ օգտագործվող մեթոդներից երկուսին՝ քարտեզների օգտագործման և պատմական վավերագրերի և փաստաթղթերի օգտագործման մեթոդներին:

Առաջին գլխում՝ թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս, Մայիսյան հերոսամարտերը, պատերազմական գործողությունների դասվանդման օրինակով ներկայացրել եմ պատմության դասին օգտագործվող քարտեզների օգտագործման ձևերն ու եղանակները, ցույց եմ տվել դրանց դերն ու նշանակությունը աշակերտների մոտ տարածական պատկերացումների ձևավորման գործում: Ընդհանուր առմամբ հարկավոր է նշել, որ տեսական գիտելիքները հաջողությամբ ամրապնդվում և մնում են աշակերտի հիշողության մեջ, երբ դրանք ներկայացվում են դիտագննական միջոցների օգնությամբ:

Աշխատանքի երկրորդ գլխում, Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, Բաթումի պայմանագիրը, Թեմայի օրինակով ներկայացրել եմ պատմության դասվանդման ժամանակ պատմական վավերագրերի և փաստաթղթերի օգտագործման արդյունավետությունն ու դրանց կիրառման մեթոդիկան:

Կուրսային աշխատանքը շարադրելիս որպես առաջնային աղբյուր օգտագործել եմ հիմնական դրոցի 8-րդ 9-րդ դասարանի «Հայոց պատմության» դասագիրքը:

Աշխատանքը շարադրելիս օգտագործել եմ ինչպես խորհրդային մեթոդիստների, այնպես էլ ռուս մեթոդիստների աշխատությունները: Առանձնահատուկ ցանկանում եմ ներկայացնել խորհրդային մեթոդիստմանկավարժ Ա. Վագինի աշխատությունը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացված են աշակերտներին քարտեզագրական գիտելիքներ հաղորդելու մեթոդներն ու հնարները, պատմական վավերագրերի օգտագործման առանձնահատկությունները¹: Աշխատանքը կատարելիս օգտվել եմ նաև ժամանակակից հեղինակների աշխատություններից , որոնք ներկայացրել են պատմության դասավանդման նկատմամբ ժամանակակից մոտեցումները, տեսությունները²: Աշխատանքը կատարելու ժամանակ օգտվել եմ նաև համացանցից:

¹ Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе, М., 1968

² Берльковский И.В. , Павлов Л. С., Методика Преподавания истории в школе, М 2001г.,Вземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Методика Преподавания истории в школе, М 2001г, Короткова М. В., Наглядность на уроках истории, М. 2001

Գլուխ I

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ «ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ: ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ» ԹԵՄԱՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼԻՄ

Նախընտրելի է, որ ուսուցիչը «Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս: Մայիսյան հերոսամարտերը» թեման մատուցի խառը համակցված դասի ձևով: Նախատեսված հարցումն ավարտելուց հետո նա անցնում նոր նյութի հաղորդման և տնային առաջադրանք հանձնարարելու փուլին: Ըստ դասագրքի «1918 թվականի Մայիսյան հերոսամարտերը: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը» թեման բաղկացած է 2 դասից՝ «Թուրքական զորքերի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան: Մայիսյան հերոսամարտերը» 8-րդ դասարան և «Հայաստանի հանրապետության հռչակումը: Բաթումի պայմանագիրը» 9-րդ դասարան: Առաջին դասը վերնագրված է «Թուրքական զորքերի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան: Մայիսյան հերոսամարտերը»: Քանի որ այն ենթադրում է ռազմական արշավանքների և մարտական գործողությունների նկարագրություն և վերլուծություն նախընտրելի է այն շարադրել քարտեզների օգնությամբ:

Պատմության դասավանդման ժամանակ քարտեզների օգտագործումը ունի հետևյալ նպատակները՝. Տույց տալ այն աշխարհագրական միջավայրը որտեղ տեղի են ունեցել ուսումնասիրվող պատմական իրադարձությունները, դրա միջոցով բացահայտել բնության ազդեցությունը մարդկային հասարակության զարգացման վրա: Պատմական փաստերը որոշակի տարածքի, երկրի կամ քաղաքի մեջ տեղայնացնելու միջոցով, այդ փաստերը կապել մեկը մյուսի հետ, որպես նշված տարածքներում կատարվող պատմական պրոցեսի հաջորդական օղակներ և այդպիսով պայամաններ ստեղծել աշակերտների համար՝ հասկանալու

պատմության ընթացքը, որպես հասարակական երևույթների ծագման, զարգացման և փոփոխման հաջորդական ու օրինաչափ պրոցես: Ցույց տալ պատմական երևույթների տեղաբախշումն ու տևողությունը տարածության մեջ, տարածքային առումով նրանց միջև եղած հարաբերությունները, և դրանով պայմաններ ստեղծել հասկանալու առանձին երկրների միջև եղած տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերը³:

Այսպիսով , դասավանդման ժամանակ տարածության մեջ պատմական փաստերի տեղայնացումը հանդիսանում է աշակերտներին հասանելի խորությամբ պատմական պրոցեսը բացատրելու կարևոր պայմաններից մեկը:

Պատմական փաստերի տեղայնացումը տարածության մեջ այդ փաստերի ուսուցումից առանձնացված, վերացական աշխատանք չէ: Այն ներառնվում է ընդհանուր ուսումնական պրոցեսի մեջ, որպես պատմական փաստերը ճանաչելու պրոցեսի օրգանական մաս: Սա վերաբերվում է պատմական նյութը յուրացնելու բոլոր փուլերին:

Ուսուցիչը շարադրանքն սկսում է հետևյալ կերպ. «1918թ. հունվարին Թուրքիան խախտելով Երզնկայի զինադադարը անցավ հարձակման: Կարճ ժամանակում գրավելով Արևմտյան Հայաստանը: Գարնան սկզբին թուրքական զորքը պատրաստ էր հարձակվել Անդրկովկասի վրա»⁴: Ցանկալի է, որ ուսուցիչը դասարանում ունենա այնպիսի քարտեզ, որի վրա պատկերված կլինեն նշված տարածաշրջանները: Ընդհանուր առմամբ տարածության մեջ տեղայնացնելու կոնկրետության աստիճանը կախված է ուսումնասիրվող փաստերի բնույթից, դպրոցական դասընթացի ժամանակ դրանց ուսումնասիրման խորությունից և ուրիշ փաստերի հետ դրանց ունեցած կապերից ու հարաբերություններից: Մի դեպքում տեղայնացումը սահմանափակվում է երկիրը կամ մարզը ցույց տալով, օրինակ, վիճակագրական փաստերը, բնակչության տեղաբաշխումը, և այլն, տեղայնացվում են պետությունների ու մարզերի լայն շրջանակների մեջ: Այլ դեպքում փաստերը տեղայնացվում են ավելի նեղ շրջանակների մեջ` մեկ բնակավայրի սահմաններում,

³ Короткова М. В., Наглядность на уроках истории, М. 2001

⁴ 8-րդ դասարանի դասագիրք Հայոց պատմություն

ճակատամարտի վայրում, արշավանքի կամ ճանապարհորդության երթուղով: Եվ վերջապես պատմական իրդարձությունը տեղայնացվում է իր զարգացման տարբեր փուլերի մեջ, որպեսզի ավելի պարզ և հասկանալի լինի տվյալ իրադարձության ընթացքը⁵: Ուսուցիչը քարտեզի վրա ցույց է տալիս Արևմտյան Հայաստանը, Արևելյան Հայաստանը և Անդրկովկասը:

Այնուհետև ուսուցիչը շարունակում է շարադրանքը. Մայիս ամսին թուրքերը սկսեցին լայնածավալ հարձակումը՝ թուրքական զորքերի մի խմբավորում Ալեքսանդրապոլից շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևանը և Էջմիածինը գրավելու, իսկ մյուսը Ղարաքիլիսա-Ղազախով ուղղություն վերցրեց դեպի Բաքու (բնականաբար ուսուցիչը քարտեզի վրա ցույց է տալիս նշված վայրերը): Հայկական ազգային զորամասերը անկարող էին երկարատև դիմադրություն ցույց տալ զավթիչներին և հայ ժողովրդի գլխին նորից կախվեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Թուրքերին դիմակայելու համար կազմավորվեց Երևանյան զորախումբը՝ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարությամբ: Թուրքերը մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատ գյուղը: Մայիսի 22-ին սկսվեց Սարդարապատի պատմական ճակատամարտը՝ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի գլխավորությամբ Սարդարապատի զորաջոկատը անցավ հակահարձակման: Թուրքական բանակը մեծ կորուստներ տալով խուճապահար փախավ մինչև Արաքս կայարանի մոտակայքը: Մի քանի օր տևած ծանր մարտերից հետո թուրքական 15 հազարանոց բանակը ջախջախված նահանջեց Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)⁶:

Ռազմական գործողությունները բնութագրելու հիմնական ձեռնարկը քարտեզն է: Ռազմական գործողությունների մասին հստակ պատկերացում կազմելու, նրա առանձին հատվածներ տարածության մեջ տեղայնացնելու, պատերազմի առանձին ճակատամարտերի, զորքերի տեղաշարժերի, ամրությունների նշանակությունը հասկանալու և գիտակցաբար յուրացնելու լավագույն միջոցը քարտեզի օգտագործումն է: Տեղի ունեցած ճակատամարտերը, որոնք տեղի են ունեցել ընդամենը մի քանի ժամ կամ ծայրահեղ դեպքում մի քանի օր, բնութագրելու համար օգտագործվում են սխեմատիկ պլաններ: Մեծ արդյունավետություն ունեն այն

⁵

⁶ Հայոց պատմություն 8-րդ դասարանի համար Երևան 2013թ

սխեմաները, որոնք նյութի շարադրանքի ընթացքում գծվում է վրան և ցույց են տալիս ռազմական գործողությունների զարգացումը: XX դարի ռազմական գործողությունները, որոնք տեղի են ունեցել հազարավոր կիլոմետր քառակուսիների վրա, և տևել են շաբաթներ ու ամիսներ, ցույց են տրվում են ընդհանուր քարտեզի վրա, կամ առանձին մեծ գործողությունների քարտեզների վրա: Բայց այս դեպքում ևս կարող է օգտագործվել սխեմատիկ պլան: Պատերազմները և ճակատամարտերը քարտեզի վրա պատկերելը հնարավորություն է տալիս բացահայտել յուրաքանչյուր դարաշրջանի ռազմական գործողությունների յուրահատկությունները՝ օրինակ 17-18 դարերի զորքերի գծաքայլը 1-ին համաշխարհային պատերազմի դիրքային բնույթը, Մեծ Հայրենականի արագ գորաշարժերը և այլն: Դրանք աշակերտներին օգնում են հասկանալ, ռազմական արվեստի էությունը և տաղանդավոր զորավարների դերը: Պատմության քարտեզների պայմանականությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն ցույց տալ կատարված ռազմական գործողությունները, այլև ցույց տալ զորավարների և պատերազմների պլանները: Դա հնարավորություն է տալիս հակադրել պատերազմող կողմերի ռազմական պլանները և ցույց տալ դրանց իրականացումը պատերազմի ժամանակ⁷

Հասկանալի է, որ աշակերտը, ոչ էլ ուսուցիչը իրենց պատկերացումներով չեն կարող տեղայնացնել այնպիսի երևույթներ, որոնք դուրս են մարդու զգայական ընկալման սահմաններից: Օրինակ՝ պետական սահմանները, ժամանակակից խոշոր քաղաքները և այլն: Այստեղ գլխավոր դերը պատկանում է քարտեզագրական ձեռնարկներին, որոնք պայմանական նշաններով պատկերում են պատմական երևույթների տեղաբաշխումը երկրի վրա: Պատմության դասավանդման ժամանակ քարտեզագրական ձեռնարկների օգտագործումը ծառայում են՝ որպես միջոց ուսուցչի շարադրանքից և գիտելիքների այլ աղբյուրներից ձեռք բերված պատմական և աշխարհագրական երևույթների մասին գիտելիքները տեղայնացվեն տարածության մեջ: Ծառայում են որպես աղբյուր՝ որոշակի տարածության վրա տեղադրված պատմական և աշխարհագրական գիտելիքները ուսումնասիրելու համար: Ծառայում են որպես զգայական հիմք՝ ուսուցանվող պատմական երևույթների միջև կապերը և հարաբերությունները գիտակցաբար յուրացնելու համար: Ծառայում են որպես միջոց՝

⁷ Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе, М., 1968 с 256

տարբեր երկրների պատմական զարգացման առանձին փուլերը ընդհանրացնելու համար: Եվ վերջապես, ծառայում են որպես միջոց պատմությունից ստացած գիտելիքները ամրապնդելու և ստուգելու համար:

Երևույթները տարածության մեջ տեղայնացնելու աշխատանքների ժամանակ օգտագործվում են աշակերտի կողմից աշխարհագրությունից՝ Երկրի և քարտեզների մասին ունեցած գիտելիքները: Սա պատմության ուսուցչին պարտավորեցնում է ծանոթանալ նշված առարկայի ուսումնական դասընթացին, ինչպես նաև իմանալ թե աշակերտները որքանով են յուրացրել աշխարհագրական և քարտեզագրական գիտելիքները: Պատմության դասավանդման ժամանակ քարտեզագրական ձեռնարկների օգտագործումը, համեմատած աշխարհագրության դասավանդման հետ, ունի իր յուրահատկությունները: Պատմության դասավանդման ժամանակ քարտեզների օգտագործումը արդյունավետ կլինի, եթե ապահովվեն մի շարք պայմաններ.

- 1) Քարտեզների հետ աշխատանքը պետք է կատարել սիստեմատիկորեն՝ ինչպես նոր նյութը հաղորդելու ժամանակ, այնպես էլ ձեռք բերած գիտելիքները ամրապնդելու և ստուգելու դեպքում:
- 2) Ուսուցիչն աշակերտներին պետք է սովորեցնի քարտեզների վրա աշխատելու հնարներն ու մեթոդները:
- 3) Աստճանաբար աշակերտների մոտ աճում է քարտեզների հետ ինքնուրույն աշխատելու ձգտումը, որը կապված է ուսումնառության ընթացքում նրանց ինքնուրույնության աճի հետ:

Ուսուցիչը պատմական քարտեզների հետ աշխատանքը սկսելու ժամանակ աշակերտներին ծանոթացնում է դրանց հետ, որպես ուսումնական ձեռնարկի նոր տիպ:

Աշակերտներին պատմական քարտեզների հետ ծանոթացնելու բոլոր դեպքերում ուսուցիչը առաջարկում է որոշել, թե ինչ տարածք է այն ընդգրկում և որ ժամանակաշրջանին է այն պատկանում: Պատմական քարտեզների հետ միաժամանակ օգտագործվում են կիսգնդերի ֆիզիկական քարտեզը, որի ժամանակ տեղայնացվում են պատմական քարտեզի տերիտորիան, մի քարտեզից մյուսին

անցնելու ժամանակ հարկավոր է պահպանել նրանց հաջորդականությունը: Եթե հին և նոր քարտեզները ընդգրկում են տարբեր տարածքներ, հարկավոր է որոշել դրանց տերիտորիալ փոխհարաբերությունները: Այդ նպատակով օգտագործում ենք առավել ընդհանուր քարտեզ, որի վրա պատկերված են երկու տարածքները : Հարկավոր է որոշել նաև դրանց ժամանակային փոխհարաբերությունները՝ այսինքն դրանք տեղի են ունեցել միաժամանակ, թե՞ ոչ : Պատմական քարտեզի օգտագործման ամենապարզ ձևը ուսուցչի կողմից նյութը շարադրելու ընթացքում քաղաքների, գետերի, արշավանքների, ուղղությունների, ճակատամարտերի վայրերի ցույց տալն է: Դրանք ցույց տալու ժամանակ հարկավոր է հետևել մի շարք կանոնների՝ քարտեզի վրա տեղայնացվող վայրի մասին խոսելով.«ցույց եմ տալիս քարտեզի վրա» խոսքերով ուսուցիչը աշակերտների ուշադրությունը կենտրոնացնում է քարտեզի վրա: Ցույց տալով նոր վայրի տեղը՝ նա հենվում է սովորողների արդեն ծանոթ կողմնորոշումների վրա: Օրինա՝ «դեպի հարավ», «Ախուրյան գետի հոսանքով դեպի ներքև» և այլն: Սա ոչ միայն օգնում է հին գիտելիքները ամրապնդելուն, այլև նրանց հետ կապում են նոր ինֆորմացիան: Քարտեզի վրա նոր սովորած վայրի ուղղությունը կողմնորոշիչից կարելի է պատկերել մասիտով տարված գծերի միջոցով, որը շատ լավ է մնում աշակերտների հիշողության մեջ: Պատմության քարտեզը, որպես գիտելիքների աղբյուր, նախապես օգտագործվում է ուսուցչի կողմից նյութը շարադրելու ընթացքում: Հաղորդելով քարտեզի հետ կապված նյութը, ուսուցիչը կարծես թե կարդում է քարտեզի բովանդակությունը, և այդ ընթերցանությանը ներգրավում է նաև աշակերտին: Օրինակ, սկսելով որևէ երկրի պատմության ուսումնասիրությունը, նա քարտեզի օգնությամբ ցույց է տալիս, թե այդ երկիրը որ մայրցամաքում է գտնվում, դատելով նրա աշխարհագրական դիրքից, այն ինչ կլիմայական գոտում է, որ ծովի մոտ է, ինչ պետություններ են նրա հարևան: Ուսուցիչը քարտեզի վրա կարդում է արշավանքների և ճանապարհորդությունների ողղությունը, ցույց է տալիս այն երկրներն ու ծովեր, որտեղով անցել են դրանք: Պատի և սեղանի քարտեզների վրա աշխատանքները տարվում են միաժամանակ և համակարգված ձևով: Դա օգնում է դասարանի հետ տարվող աշխատանքը համակցել անհատական աշխատանքների հետ՝ այդ ձևով բարևրացնելով աշակերտների ակտիվությունն ու ինքնուրույնությունը: Պատմության քարտեզների վրա

աշխատանքը սկզբում աշակերտները սովորաբար կրկնում են ուսուցչի գործի ծծողությունները: Աշակերտների գիտելիքների աճի հետ ուսուցիչը նրանց հանձնարարում է սեղանի քարտեզի վրա ինքնուրույն գտնել անհրաժեշտ վայրը, ապա այն ցույց տալ պատի քարտեզի վրա, որոշել պայմանական նշանի նշանակությունը և այլն: Քարտեզների վրա ինքնուրույն աշխատանքներ կատարելու հանձնարարությունները աստիճանաբար բարդանում են: Պատմական քարտեզների պայմանական նշանների լեզուն շատ աղքատիկ է: Դրանցով պատմական իրադարձությունների միջավայրի մասին կարելի միայն միայն հակիրճ տեղեկությունների, իսկ կոնկրետ իրադարձությունների մասին ավոլի քիչ բան է հաղորդվում: Այս պատճառով միայն քարտեզներ կարդալը քիչ է պատմական գիտելիքների ձևավորման համար: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է քարտեզը զուգակցել գեղեցիկ շարադրանքի և այլ մեթոդների հետ: Այդ նպատակով ուսուցիչը քարտեզները համակցում է դիտազննական պարագաներ ցույց տալու, պատկերավոր շարադրանքի հետ: Այդ պայմաններում քարտեզը կարող է հանդիսանալ որպես յուրօրինակ կոնսպեկտ, որը հմակարգում է փաստական նյութը, իրադարձությունները տեղայնացնելով տարածության մեջ ժամանակագրական հաջորդականությամբ⁸:

Առաջին ենթավերնագիրը ներկայացնելուց հետո ուսուցիչը համառոտ հարցումով ամրապնդում է հաղորդված նյութը: Կարող է առաջադրել հետևյալ հարցերը.

1. Ե՞րբ սկսվեց թուրքական գորքերի արշավանքը,
2. Ո՞վ էր հայկական գորքերի հրամանատարը,
3. Քարտեզի վրա ցույց տվե՞ք հիմնական մարտական գործողությունների վայրերը և այլն:

Ամփոփումը կատարելուց հետո հանձնարարում է դասը և տալիս տնային հանձնարարություն:

⁸ Вагин А.А., указ. Соч., с.260-261

Գլուխ II

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ: «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ: ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ » ԹԵՄԱՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼԻՄ

Թեմայի այս բաժինը դասավանդելու ժամանակ քանի որ այն 9-րդ դասարանի 1-ին դասն է անհրաժեշտ է կազմակերպել անցած տարվա դասընթացի և հատկապես 1918 թ-ի դեպքերի վերհիշում, այս դասը ցանկալի է ուսումնասիրել պատմական վավերագրերի և փաստաթղթերի օգտագործման մեթոդով:

Պատմության դասավանդման ժամանակ որպես գիտելիքների աղբյուր հանդես են գալիս մարդիկ, գրքերը, նկարները, կինոֆիլմերը, կենցաղի առարկաները և այլն: Թյուրիմացությունից խուսափելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է պարզաբանել «պատմական աղբյուրներ» և «աշակերտի պատմական գիտելիքների աղբյուրներ» հասկացությունների տարբերությունները: Առաջինը, որը ընդունում է պատմական գիտությունը, նշանակում է վավերագրական սկզբնաղբյուր, որոնց հիման վրա պատմաբանները բացահայտում և ստուգում են պատմական փաստերը: Այս նույն իմաստով էլ «պատմական աղբյուրներ» հասկացությունը օգտագործվում է դասավանդման մեթոդիկայի կողմից: Մեթոդական գրականության մեջ դրանք անվանում են սկզբնաղբյուր: «Պատմական գիտելիքների աղբյուրները» մանկավարժական հասկացություն է: Սա շատ ավելի լայն հասկացություն է, քան

առաջին և իր մեջ բացի սկզբնաղբյուրից ներառում է նաև այնպիսի աղբյուրներ, որոնք պարունակում են գիտության կողմից մշակված և համականգված գիտելիքներ:

Սկզբնաղբյուրները հանդիսանում են դասավանդման ժամանակ օգտագործվող պատմական գիտելիքների աղբյուրներից մեկը: Դպրոցականների համար, որպես պատմական գիտելիքների աղբյուրներ, բացի ուսուցիչը և դասգիրք, ծառայում են նաև պատմական ինֆորմացիայի այլ կրողներ՝ թանգարանները, փաստագրական և խաղարկային ֆիլմերը, հուշարձանները, թերթերը և այլն: Սրանցից աշակերտները պատմական գիտելիքներ են ձեռք բերում ինչպես դասավանդման պրոցեսում, այնպես էլ դրանից դուրս:

Պատմական գիտելիքների աղբյուրները մեթոդական գրականության մեջ սովորաբար խմբավորում են ըստ արտաքին հատկանիշների, այսինքն թե նրանց մեջ պարունակաող ինֆորմացիան ինչ ձևով է ազդում մեր զգայարանների վրա: Տարբերակում են բանավոր շարադրանքը, տեքստը և դիտագնության պարագաները: Այս մեծ խմբերն էլ իրենց հերթին բաժանվում են ավելի մասնավորների: Պատմական գիտելիքների աղբյուրների դասկարգումը օգնում է դասավանդման ժամանակ մեթոդապես ճիշտ որոշել բազմաբնույթ աղբյուրների ընտրության և օգտագործման կարգը: Ելնելով վերը նշվածից, պատմական գիտելիքների աղբյուրները բաժանվում են հետևյալ հիմնական խմբերի՝

1. Վավերագրական պատմական աղբյուրներ (սկզբնաղբյուրներ)
2. Գիտականորեն մշակած գիտելիքներ պարունակող աղբյուրներ, որոնց մեջ շարադրված են համակարգված փաստեր իրենց բացատրություններով և գնահատականներով
3. Արվեստի միջոցով անցածը վերականգնող աղբյուր⁹:

Նախընտրելի է որ ուսուցիչը դասավանդումը սկսի հետևյալ կերպ. «1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ սուր հակասություններ էր առաջացել Անդրկովկասյան Դաշնային Հանրապետության իշխանության մարմիններում: 1918 թ. մայիսի 26-ին լուծարվեց Անդրկովկասյան սեյմը նույն օրը Վրաստանը, հաջորդ օրը Արևելակովկասյան Մուսուլմանական Հանրապետությունը (Ադրբեջան) հռչակեցին

⁹ Вагин А.А., указ соч., с.201

իրենց անկախությունը: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գործող Հայոց Ազգային խորհուրդը Արամյանցի տանը որոշում կայացրեց հռչակել Հայաստանի անկախությունը: (և ներկայացնում է Հայաստանի Հանրապետության հայտարարագրի տեքստը, «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծարումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր կացության հանդեպ՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն:» Այնուհետև շարունակելով դասի ներկայացման գործընթացը անցնում է Բաթումի պայմանագիրը ներկայացնելուն՝

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 4-ին Օսմանյան կայսերական կառավարությունը՝ մի կողմից և իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մյուս կողմից, փոխադարձաբար համաձայնվելով երկու կողմերի միջև հաստատել բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ՝ քաղաքական, իրավաբանական, տնտեսական և մտավոր բնագավառներում, իրենց լիազորներ նշանակեցին հետևյալ անձնավորություններին.

Օսմանյան	կայսրությունը
Դեպուտատ արդարադատության մինիստր և պետական խորհրդի նախագահ, Նորին գերագանցության Խալիլ բեյին՝ առաջին պատվիրակ, և Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերագանցություն գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ Մահմեդ փաշային՝ ռազմական պատվիրակ:	
Հայկական	հանրապետությունը
Պարոն Ալեքսանդր Խատիսովին՝ պատվիրակության նախագահ.	
Պարոն Ռուբեն Քաջազնուն՝	պատվիրակ:
Պարոն Միքայել Պապաջանովին՝	պատվիրակ:
Սույն անձինք, ծանոթանալով երկու կողմերի լիազորություններին և գտնելով դրանք ըստ պատշաճի, համաձայնվեցին հետևյալ դրույթների վերաբերյալ:	

Հողված |

Օսմանյան կայսերական կառավարության և հայկական հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն:

Ներքոհիշյալ ուղղությունն ունեցող սահմանագիծը բաժանում է Օսմանյան կայսրությունը Վրաստանի Հանրապետությունից, Հայաստանի Հանրապետությունից և Ադրբեջանի Հանրապետությունից:

Սահմանն սկսվում է այն կետում, որտեղ Ճորոխ գետը թափվում է Սև ծովը և մինչև Շավնաբերդ սարը միաձուլվում է հին սահմանի հետ, որ գոյություն ուներ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև՝ մինչև 1877թ. պատերազմը, անցնելով լեռնագագաթների գծով՝ այն հասնում է Խալխամ և Մեպիսկար սարերը (1856թ. սահմանով), ապա թեքվում է դեպի հարավ, անցնում է Փիրսաղադ սարի գագաթով, Աբասթումանից երկու կիլոմետր հարավ և թեքվելով դեպի հյուսիս-արևելք, հասնում է կարխուլ Դաղի գագաթը, այստեղից սկզբում 5 կմ ձգվելով դեպի հյուսիս-արևելք և ապա դեպի հարավ-արևելք, այն հասնում է Գուրկել վայրը, անցնում է Քուռ գետի վրայով՝ Ածխուրիից 2 կմ հարավ և, անցնելով Ղայաբաշի, Օրթաթափա, Ղարաղայա սարերի գագաթների գծով՝ հասնում է Տաբիցկուրի լիճը՝ Մոլիտի վանքից անմիջականորեն հարավ: Սահմանն այդ լիճը կտրում է այնպես, որ Օսմանյան տերիտորիայում է մնում լճի մի մասը, որը գտնվում է հարավում՝ ուղիղ գծով, որ Մոլիտի վանքի հարավից անմիջականորեն գնում է մինչև լճի հյուսիսային վերջավորությունից 1.5 կմ հարավ-արևելք՝ հակադիր ափին գտնվող կետը, և հասնում է Թավկոտելի սարը: Այնուհետև այն իջնում է դեպի հարավ, անցնում Շավնաբադ, Կարագուզու, Սամսար սարերի գագաթներով և, թեքվելով դեպի արևելք, անցնում Դավազիրան լեռնաշղթայի գագաթներով, ապա ուղղվում է դեպի հարավ, անցնելով Աչրիքար, Բաշգիրան, Նուրոահման սարերի գագաթներով: Նուրոահման սարից հետո այն շարունակում է գնալ հարավային ուղղությամբ և շարունակ անցնելով լեռնագագաթների գծով, հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ Թիֆլիս երկաթուղագծին՝ Ադրուլադ բնակավայրից 5 կմ արևմուտք. այստեղ այն անցնում է լեռնագագաթներով մինչև խանվալի վայրը, որտեղից համարյա ուղիղ գծով այն հասնում է Ալագյազ լեռան առավել բարձր գագաթը և, շարունակելով գնալ ուղիղ գծով, հասնում է Էջմիածին-Սարդարապատ խճուղին՝ Էջմիածնից 7 կմ արևմուտք գտնվող կետում, ապա այն շրջանցում է Էջմիածինը 7 կմ տարածության վրա և շարունակում է գնալ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղուն գուգահեռ ուղղությամբ,

մնալով նրանից մոտ 6 կմ, իսկ Բաշգիրան վայրից դեպի հարավ-արևմուտք 16 կմ հեռավորության վրա, այն հաստում է այդ վայրից դեպի երկաթուղին տանող ճանապարհը, ապա թեքվում է դեպի հարավ-արևելք, անցնում է Աշաղի Ղարաբաղլար գյուղի մոտով՝ 1 կմ հարավ և Շահաբլու, Ղարախաչի, Աշաղի-Չանախչի բնակավայրերի վրայով հասնում է Էլփին-չայ գետը, որով գնում է մինչև Արփա բնակավայրը, այս վերջին բնակավայրից սկսած այն մտնում է Արփաչայի հովիտը, հասնում է Ղայալու բնակավայրը և Ղաիդ գետով գնում է մինչև Աղթաբան սարի գագաթը, ապա այն անցնում է Ղարադուղնա, Արաջին, Ղարանլիխ սարերի գագաթներով, հասնում է Ռեանլա-չայ գառիթափը, շարունակվում է այդ գետի հովտով Ագա բնակավայրի հարավային կողմից հասնելով Ալիջին բնակավայրը, որ գտնվում է նախկին ռուս-պարսկական սահմանագծի վրա:

Սահմանագծի վերջնական որոշումը կկատարվի հենց տեղում, երկու կողմերի անդամներից կազմված հանձնաժողովի կողմից:

Հոդված III

Հայկական Հանրապետության կառավարության և Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված, նրանց փոխադարձ սահմանների որոշմանը վերաբերող համաձայնագիրը կհաջողվի Օսմանյան կայսերական կառավարությանը:

Հոդված IV

Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պարտավորվում է զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ Հայկական Հանրապետության կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը կխնդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար:

Հոդված V

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ:

Հոդված VI

Հայկական Հանրապետության մեջ ապրող մուսուլմանների կրոնն ու սովորույթները

կհարգվեն: Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի անունը կարտասանվի մուսուլմանների հանրային աղոթքներում: Նրանք կօգտվեն նույն քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից, ինչ և ուրիշ կրոնների պատկանող քաղաքացիները: Մահմեդականները կարող են սովորել իրենց մայրենի լեզվով և իրենց կրոնի լեզվով:

Կրոնական պաշտամունքի և բարեգործության կատարումն ապահովելու նպատակով կարող են ստեղծվել մուսուլմանական համայնքներ, իբրև բարոյական օրգաններ, որոնք լիազորված կլինեն կառուցելու մզկիթներ, հոսպիտալներ, դպրոցներ, կրոնական ու բարեգործական հիմնարկներ և դրանց պահպանության համար ձեռք բերելու շարժական ու անշարժ գույք: Դրանք կկառավարվեն հատուկ կառավարիչների կողմից:

Գլխավոր մուֆթին կնստի Երևան քաղաքում՝ Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքում (գլխավոր քաղաքում), իսկ մյուս մուֆթիները կբնակվեն հանրապետության այլ վայրերում, որտեղ նրանց գտնվելը կհամարվի անհրաժեշտ:

Այս մուֆթիների փոխհարաբերությունները Շեյխ-ուլ-Իսլամաթի հետ, ինչպես և նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, սահմանված են սույն տրակտատին կցվող համաձայնագրում:

Հոդված VII

Նկատի ունենալով, որ Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև բացակայում են ամեն տեսակի պայմանագրեր, կոնվենցիաներ, համաձայնագրեր, ակտեր, հրահանգներ և այլ միջազգային փաստաթղթեր, երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայնվեցին կնքել հյուպատոսական կոնվենցիա, առևտրական պայմանագիր և այլ ակտեր, որոնք նրանք անհրաժեշտ կհամարեն իրենց իրավաբանական և տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար: Հյուպատոսական կոնվենցիան կկնքվի երկու տարվա ընթացքում՝ սույն տրակտատի վավերացումից և փոխանակումից անմիջապես հետո:

Այդ անցման ժամանակաշրջանում գլխավոր հյուպատոսները և փոխհյուպատոսները համապատասխանաբար կօգտվեն նրանց արտոնությունների ու պաշտոնների նկատմամբ առավել բարենպաստող ազգի դրությունից, ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա, փոխադարձության սկզբունքներով:

Ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա առևտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցությունները կսկսվեն այն բանից անմիջապես հետո, երբ ընդհանուր հաշտություն կկնքվի, մի կողմից՝ Թուրքիայի, և մյուս կողմից՝ նրա հետ պատերազմի վիճակի մեջ գտնվող պետությունների միջև: Մինչև այդ, համենայնդեպս՝ մինչև 1919թ. դեկտեմբերի 3-ը, սույն պայմանագրի հավելվածով սահմանված ժամանակավոր դրույթը կկիրառեն երկու կողմերն էլ: Այն կարող է չեղյալ հայտարարվել՝ սկսած 1919 թվականի հունիսի 30-ից և ուժի մեջ կմտնի վեց ամիս հետո:

Ցամաքային հաղորդակցությունը կսկսվի սույն պայմանագրի վավերացումից և փոխանակումից հետո:

Հոդված

VIII

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են փոխադարձաբար թույլ տալ ամեն հնարավոր թեթևացում երկաթուղային տրանսպորտի նկատմամբ, սահմանելով ու կիրառելով

իջեցված

տարիֆներ:

Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հասարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ:

Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հասարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ:

Պայմանավորվող կողմերի միջև երկաթուղային գծերի շարժակազմի փոխանակումը կկատարվի այդ հարցի վերաբերյալ սահմանված միջազգային սկզբունքներով:

Պայմանավորվող կողմերն անհապաղ կմտնեն բանակցությունների մեջ՝ նախորդ դրույթների մանրամասնությունները որոշելու համար:

Հոդված

IX

Մինչև Հայկական Հանրապետության՝ Միջազգային փոստ-հեռագրական միության մեջ մտնելը, Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև փոստային և հեռագրական կապերը կվերականգնվեն նույն պայմանագրի վավերացումից ու փոխանակումից հետո, Միջազգային միության փոստային և

հեռագրական կոնվենցիաների, համաձայնագրերի ու ռեզլամենտների կանոնադրություններով:

Հոդված

X

Պայմանավորվող կողմերից մեկի տերիտորիայի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականության կամ օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով:

Ոչ ոք չի կարող գրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը, և միշտ փոխհատուցմամբ:

Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային թերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրինականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից:

Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բանկավայրերում առևտուր անելու համար:

Նախորդ դրույթների մանրամասնությունները կկարգավորվեն ըստ սույն պայմանագրի 11-րդ հավելվածի:

Հոդված

XI

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահովել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման:

Հոդված

XII

Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանայան կայսրության ու նրա դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև կնքված հաշտության ընդհանուր և լրացուցիչ պայմանագրերի

դրույթները, որքանով որ դրանք չեն հակասում ներկա պայմանագրին, ուժի մեջ են պայմանավորվող կողմերի համար:

Հոդված

XIII

Սույն պայմանագրով որոշվող տերիտորիաների սահմաններից դուրս գտնվող գորքերը կեվակուացվեն պայմանագրի կնքումից հետո:

Հոդված

XIV

Սույն պայմանագիրը կվավերացվի և վավերացված օրինակների փոխանակումը կկատարվի Կ.Պոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի: Այն ուժի մեջ կմտնի փոխանակման օրից:

Ի հաստատումն սրա՝ լիազորված անձինք ստորագրեցին հաշտության ու բարեկամության սույն պայմանագիրը և դրեցին իրենց կնիքները:

Ստորագրեցին՝

Խալիլ	Ա.	Խատիսով
Վահիբ	Ռ.	Քաջազունի
Մ. Պապաջանով		

»¹⁰:

Ուսուցիչը կարող է համառոտ կերպով, եթե ժամանակը բավականեցնում է ներկայացնել պատմական աղբյուրների տեսակները և դրանց գործնական նշանակությունը:

Վավերագրական պատմական աղբյուրներ¹¹

Պատմական գիտության մեջ, ինչպես նաև պատմության դասավանդման ժամանակ սկզբնաղբյուրները աչքի են ընկնում մեծ բազմազանությամբ: Այդ բազմազանությունը վերաբերում է թե՛ սկզբնաղբյուրում արտացոլված

¹⁰ http://hy.wikisource.org/wiki/%D4%B2%D5%A1%D5%A9%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%AB_%D5%BA%D5%A1%D5%B5%D5%B4%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D6%80

¹¹ Вагин А.А., указ соч., с.202-208

Ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունների պահպանման ձևին, թե՛ լեզվին, որով շարադրվում են այդ տեղեկությունները: Այս բազմազանությունը պահանջում է մանրամասն հաշվարկել սկզբնաղբյուրների կրթական- դաստիարակչական հնարավորությունները և մեթոդապես ճիշտ կիրառել դրանք:

Խոսքով արտահայտված սկզբնաղբյուրներ¹²

Բացառություն այն ժամանակաշրջանի և հիմա չի եղել, պատմության ճանաչողության համար մեծ նշանակություն են ձեռք բերում գրավոր սկզբնաղբյուրները: Իրենց բովանդակությամբ սկզբնաղբյուրները բաժանվում են մի քանի տեսակների. Պետա-իրավական փաստաթղթերը (սահմանադրություններ, օրենքներ, դատական որոշումներ) հարուստ ինֆորմացիա են պարունակում պետական կարգի, պետության դասակարգային բնույթի և այլ հարաբերությունների մասին: Ներքաղաքական բնույթի փաստաթղթերը (կուսակցություններ ծրագրերը, քաղաքական ճառերն ու հոդվածները , պամֆլետները) բացահայտվում են դասակարգերի նպատակներն ու գաղափարախոսությունը, քաղաքական պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Միջպետական բնույթի փաստաթղթերը (պայմանագրերը, դիվանագիտական գրագրությունները) ծառայում են որպես աղբյուրներ միջազգային հարաբերությունների մասին գիտելիքների համար: Տնտեսական փաստաթղթերը (առք ու վաճառքի ակտերը, տնտեսական պայմանագրերը, գործարար գրագրությունները) ծանոթացնում են արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակին և հասարակության սոցիալական կառուցվածքին: Գիտական-փիլիսոփայական աշխատանքները, որոնք լուսաբանում են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի գիտության և գաղափարախոսության զարգացվածության մակարդակը, դասավանդման ժամանակ սովորաբար օգտագործում են շատ համառոտ շարադրանքի ձևով, որը կարելի է համատեղել ստեղծագործություններից ոչ մեծ հատվածների ընթերցանությամբ: Դիցաբանությունը, կրոնական բնույթի նյութերը հարուստ ինֆորմացիա են տալիս գաղափարախոսության և հասարակական հարաբերությունների մասին: Հուշագրությունները և նկարագրական ստեղծագործությունները, դրանք տարեգրություններն են, ժամանակագրությունները, պատմական իրադարձությունների ականատեսների կամ

¹² Там же

մինչև մեր ժամանակները չպահպանված աղբյուրներից օգտված մարդկանց պատմական աշխատությունները, իրադարձությունների մասնակիցների կամ ականատեսների նամակներն ու հուշերը, երկրների և քաղաքների աշխարհագրական նկարագրությունները, ժողովրդագրական նկարագրությունները: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի գեղարվեստական գրականության ստեղծագործությունները, որոնք այս կամ այն իրադարձության նկատմամբ արտացոլվում են հեղինակի անմիջական տպավորությունները, պատկերում են տվյալ ժամանակաշջանի ընդհանուր կոլորիտը և պարունակում են պատմական գործիչների բնութագրումները: Այդ ստեղծագործությունների որոշ մասը իրենց բնույթով մոտ են հուշագրությունների մակարդակին: Թևավոր խոսքերը և պատմական գործիչների ասույթները. Մեծ մասամբ դրանք արտացոլում են իրական պատմական երևույթների էությունը: Իրոք հանդիպում են թևավոր խոսքեր, որոնք զարմանալի ճշտորեն արտահայտում են պատմական երևույթների էությունը: Իրենց կարճության և արտահայտչականության շնորհիվ դրանք հեշտ են մտապահվում և օգնում են լավ հասկանալ ու մտապահել իրենց հետ կապված փաստերն ու գնահատականները: Տոպոնիմկա-տեղանքի, գետերի, լճերի, քաղաքների, փողոցների անվանումները, որոնք հանդիպում են ցեղերի ևն ժողովուրդների տարածվելու և գաղթի, արտադրության պատմության և այդ վայրերում տեղի ունեցող իրադարձությունների վկաներ: Տեղանունների բացատրությունը հատկապես կարևորում է երկրամասի պատմությունն ուսումնասիրելու ժամանակ: Օբյեկտիվով պատկերված փաստաթղթեր-լուսանկարչության, կինոմատոգրաֆի, հեռուստատեսության և տեսամագնիտոֆոնի հայտնագործումն ու զարգացումը ստեղծել են փաստաթղթերի նոր տեսակներ որոնց թիվը և նշանակությունն գնալով ավելի է մեծանում: Լուսանկարչական և կինօբյեկտիվները պատմական իրականությունը պատկերում են այնպես ինչպես այն կա իրականում (բացառությամբ այն դեպքերի, երբ իրականությունը գիտակցաբար կեղծվում է: Եվ դա ի տարբերություն նկարչի, որը իր կյանքը պատկերում է այնպես, ինչպես ինքն է պատկերացնում, կամ այնպես, ինչպես որ ուզում է, որ տեսնեն ուրիշները: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի կիրառական արվեստի ստեղծագործությունները պարունակում են հարուստ և բազմակողմանի ինֆորմացիա այն ժամանակաշրջանի մասին, որում դրանք

ստեղծվել են: Այն ժամանակաշրջանների մասին, որոնցից մեզ գրավոր սկզբնաղբյուրներ չեն հսել կամ հասել են շատ սահմանափակ թվով, պատմությունը, որպես գիտություն դասավանդող առարկա, կիրառական արվեստի նմուշները քաղում է շատ արժեքավոր տեղեկություններ հասարակության կյանքի՝ արտադրության կազմակերպման, դասակարգային հարաբերությունների, կենցաղի, ռազմական պատմության մասին: Երևակայական էակների և ամբողջական գործողությունների պատկերումն կիրառական արվեստի նմուշներ վրա բացահայտում է մարդկանց պատկերացումները աշխարհի մասին, և նրանց կրոնական հայացքները: Այդ ստեղծագործությունները իրենց մեջ պարունակում են նաև իրական կյանքի տարրեր: Գրավոր աղբյուրների թվի ավելացմանը զուգընթաց, առավել ևս լուսանկարչական և կինոյի հայտնվելով, կիրառական արվեստի ստեղծագործությունների դերը, որպես հասարակության նյութական կյանքի ուսումնասիրման միջոց, նվազում է: Բայց բոլոր ժամանակաշրջանների համար կիրառական արվեստի ստեղծագործությունների դերը, որպես սկզբնաղբյուր, պահպանվում է: Դա վերաբերվում է հատկապես հասարակության հոգևոր կյանքը ուսումնասիրելուն: Ինչպես գրականությունը և երժշտությունը, այնպես էլ կիրառական արվեստի ստեղծագործությունները հանդիսանում են որպես մշակույթի պատմության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր: Սատիրիկ բնույթի ստեղծագործությունները, չնայած ճշտությամբ չեն արտահայտում պատմական իրականությունը, բայց երգիծանքի միջոցով արտահայտիչ կերպով բացահայտում են երևույթների էությունը, ներկայացնում են դասկարգերի և կուսակցությունների պայքարը: Ժամանակաշրջանը բնութագող փաստաթղթերն են հանդիսանում նաև քաղաքական պլակատները: Գեղանկարչական և քանդակագործական դիմանկարները սերունդների համար ոչ միայն պահպանում են պատմական գործիչների արտաքին տեսքը, այլ հաճախ նաև արտացոլում են նրա մարդկային բնութագիրը: Պրակտիկ նշանակություն ունեցող առարկաները (իրեր, շինություններ) իրենց մեջ պարունակում են հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի նկարագրություններ: դրանք բացահայտվում են այդ առարկաների նշանակությունը պարզաբանելու միջոցով: Պրակտիկ նշանակություն ունեցող առարկաները հատկապես մեծ նշանակություն են ձեռք բերում նախագրային շրջանի դասավանդման ժամանակ: Պրակտիկ նշանակություն ունեցող առարկաների

օգտագործման արդյունավետությունը, որպես պատմական գիտելիքների աղբյուր, կտրուկ աճում է, երբ դրանք ուսումնասիրվում են ոչ թե առանձին-առանձին, այլ համակցված, մեկը մյուսի հետ կապի մեջ: Օրինակ, հին բնակավայրերի մնացորդները բացահայտում են արտադրական կյանքի, հասարակական հարաբերությունների, սովորույթների, հաճախ նաև մարդկանց ճակատագրերի համարյա լրիվ պատկերը: Տարբեր ժամանակաշրջանների առարկաների համեմատությունը հնարավորություն է տալիս հետևել հասարակական կյանքի զարգացման առանձին կողմերին, թույլ է տալիս բացահայտել կամ հստակեցնել հասարակության դասակարգային սահմանազատումը: Պրակտիկ նշանակություն ունեցող ունեցող առարկաների նշանակությունն ընկալելու որակը մեծապես կապված է աշակերտներին՝ նրանց հետ ծանոթացնելու կարողությունից:

Գիտականորեն մշակված պատմական գիտելիքներ պարունակող աղբյուրներ¹³

Պատմության դպրոցական դասավանդման ժամանակ գիտականորեն մշակված և համակարգված գիտելիքներ պարունակող աղբյուրների հետ աշխատանքը հանդիսանում են որպես հիմնական միջոց: Միայն սա կարող է ապահովել սովորողների կողմից գիտելիքների համակարգի յուրացումը: Բացի այդ, նման աղբյուրների հետ աշխատանքը նպաստում է գրքերի և հասարակական գիտությունների վերաբերյալ հոդվածների հետ աշխատելու կարողությունների ձևավորմանը, դասխոսությունները ընկալելուն, պատմական նյութը հետևողականորեն և տրամաբանորեն շարադրելուն, դատողություններն ու եզրահանգումները փաստարկելուն և հիմնավորելուն: Գիտականորեն մշակված և համակարգված գիտելիքները դասավանդման ժամանակ շարադրվում են տպագիր և բանավոր ձևով: Որպես գիտականորեն մշակված գիտելիքների փոխանցման միջոց օգտագործվում են աղյուսակները: Նրանց մեջ ուսումնական նյութը խմբավորում է հորիզոնական կամ ուղղահայաց սյունյականներով: Պատմության դասավանդման ժամանակ օգտագործվող աղյուսակները իրարից տարբերվում են իրենց բացահայտած կապերի և երևույթների միջև հարաբերություններիբնույթով: Ժամանակագրական աղյուսակները փաստերը խմբավորում են իրենց ժամանակագրական հարաբերությունների հիման վրա: Թեմատիկ աղյուսակներում

¹³ Вяземский Е., Методика преподавания истории в школе, М 2001., с 98-110

բերված են բազմաթիվ իրար նման փաստեր: Օրինակ՝ պատերազմները, ապստամբությունները, գիտական հայտնագործությունները և այլն, միաժամանակ ցույց են տված յուրաքանչյուր փաստի ամենաէական հատկանիշները: Համեմատության աղյուսակները ներկայացնում են պատմական երևույթների էական մանություններն ու տարբերությունները, և համեմատության մեջ են դնում դրանք մեկը մյուսի հետ: Օրինակ համեմատության մեջ են դնում դասակարգերը, պետական կառուցվածքի ձևերը, հասարակական տնտեսական ֆորմացիաները և այլն: Զարգացման աղյուսակները բացահարտում են քանակական կամ որակական փափոխությունները, առանձին պատմական երևույթների զարգացումը: Ի տարբերություն համեմատության աղյուսակների, սրանց մեջ ոչ թե ներկայացվում են տարբեր երևույթներ, այլ ներկայացվում է մի երևույթ՝ զարգացման տարբեր փուլերում: Համապատասխանության աղյուսակները արտացոլում են պատմական երևույթների միջև գոյություն ունեցող բազմաբնույթ կապերն ու հարաբերությունները: Օրինակ, ամբողջը և նրա մասերը, երևույթը և նրա էական նշանը, պատճառը և նրա հետևանքները: Այդպիսին են օրինակ այն աղյուսակները, որոնք ցույց են տալիս դասակարգերի և նրանց շահերն արտահայտող քաղաքական կուսակցությունների հարաբերությունները: Պատմության դասավանդման ժամանակ տպագիր աղյուսակների հետ մեկտեղ օգտագործվում են ուսուցչի կողմից կազմված աղյուսակներ, որոնք պատկերվում են գրատախտակին: Աղյուսակի տարատեսակներ են նաև դիագրամները, որոնք ցույց են տալիս քանակական հարաբերությունները առանձին երևույթների կամ միևնույն երևույթի զարգացման տարբեր փուլերի միջև:

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Այսպիսով, ամփոփելով աշխատանքը կարող ենք փաստել, որ պատմության դպրոցական դասավանդման ընթացքում տարատեսակ մեթոդների և հնարների օգտագործումը նպաստում է ուսումնական նյութը լավագույն կերպով յուրացնելուն, պատմական փաստերի ու իրադարձությունների դերն ու նշանակությունն ընկալելուն:

Դասավանդման ժամանակ քարտեզագրական ձեռնարկների օգտագործումը հնարավորություն է տալիս զարգացնել սովորողների տարածական պատկերացումները, նրանք հնարավորություն են ստանում տեսնել այն աշխարհագրական միջավայրը, որտեղ տեղի են ունեցել ուսումնասիրվող պատմական իրադարձությունները: Ավելի լավ են պատկերացնում ռազմական գործողությունների ընթացքը, դրանց ժամանակ գորավարների կիրառած մարտավարության առանձնահատկությունները:

Կարևոր է միայն, ինչպես նշվեց վերևում, որ քարտեզների հետ աշղատանքը կրի պարբերական բնույթ:

Խոսք չկա, որ պատմության դասերն առավել հետաքրքիր և արդյունավետ են անցնում, երբ ուսուցիչը դասավանդման ժամանակ օգտագործում է պատմական փաստաթղթեր և վավերագրեր: Նման դասերին աշակերտն իրեն զգում է որպես հետազոտող- գիտական, ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում առարկայի նկատմամբ: Բացի այդ նման ձևով սովորողին հնարավորություն է տրվում կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ և եզրահանգումներ:

Սկզբնաղբյուրներով աշխատանքի ձևերն ու դրանց ներկայացումը

1. Ամենատարածված ձևը ձաստաթղթի վերաբերյալ հարցեր տալն է:

Հարցերկարելի է տալ երկու ձևով

ա) կարելի է նախնական հարցեր ձևակերպել և առաջարկել այդ հարցերի պատասխանները գտնել սկզբնաղբյուրներում,

բ) կարելի է աշակերտին առաջարկել թեստայի հարցեր, որոնց նրանք պետք պատասխանեն սկզբնաղբյուրին ծանոթանալուց հետո:

2. Սկզբնաղբյուրի վերլուծության հարցաթերթիկի օգտագործումը: Սկզբնաղբյուրների հետ արդյունավետ աշխատելու և դրանք ճիշտ հասկանալու համար շատ կարևոր է աշակերտի ուշադրությունը հրավիրել որոշ կողմնորոշից հարցերի վրա.

- Ի՞նչ փաստաթուղթ է սա (սկզբնաղբյուրի տեսակը): Ե՞րբ է այն ստեղծվել:
- Ո՞վ (ո՞վքեր) ք սկզբնաղբյուրի հեղինակ(ներ)ը և ի՞նչ նպատակով է ստեղծվել այն: Ի՞նչ գիտենք նրա մասին
- Սկզբնաղբյուրի հեղինակները իրադարձությունների նկարագրության մասնակի՞ց է, թ՞ե ստեղծվել է ուրիշների տեսածների, լսածների հիման վրա: Ե՞րբ է ստեղծվել սկզբնաղբյուրը:
- Սկզբնաղբյուրի հեղինակ(ներ)ը չեզո՞ք է, թ՞ե ունի որոշակի շահագրգռվածություն, որն ազդել է նրա ստեղծածի վրա:
- Սկզբնաղբյուրն ստեղծվել է անձնական օգտագործման , փոքր խմբի՞, թ՞ե մեծ լսարանի համար:
- Սկզբնաղբյուրը պարզապես տեղեկացնո՞ղ է, թ՞ե ունի նաև համոզելու նպատակ: Սկզբնաղբյուրի ոճի միջոցով

պարզեք՝ հեղինակը փորձում է անաչառ լինել, թե՛ համոզող:

- Սկզբնաղբյուրը գրվել է իրադարձությունների ընթացքում, դրանցից անմիջապես հետո, թե՛ որոշակի ժամանակ անց:
- Ինչո՞ւ է այս փաստաթուղթը կարևոր
- Ո՞ւմ է ուղղված սկզբնաղբյուրը (կա, ո՞ւմ համար է):
- Ո՞րն է ամենակարևոր տեղեկատվությունն այս փաստաթղթում: Որքանո՞վ է այն արդիկան:
- Նշել 3 խնդրի, որոնք կարևորվում են սկզբնաղբյուրում:
- Ի՞նչ անձանոթ բառեր կան փաստաթղթում: Ի՞նչ են դրանք նշանակում:
- Փաստաթղթի որևէ մաս արդյոք անհասկանալի՞ է: Ինչո՞ւ:
- Սկզբնաղբյուրի ո՞ր հատվածներից է բխեցվում նախորդ հարցի պատասխանները: Մեջբերել:
- 1-2 հարց ուղղել սկզբնաղբյուրների հեղինակներին:
- Նկարագրե՛լ, թե ինչպես վերլուծեցիք փաստաթուղթը:

Գրավոր սկզբնաղբյուրի վերլուծություն

- Սկզբնաղբյուրի տեսակը
- Թերթ, հանդես
- Մամլո հաղորդագրություն
- Նամակ
- Հեռագիր
- Գովազդ
- Գիտական աշխատություն
- Գրական աշխատություն
- Նկար, լուսանկար
- Իրավական փաստաթուղթ

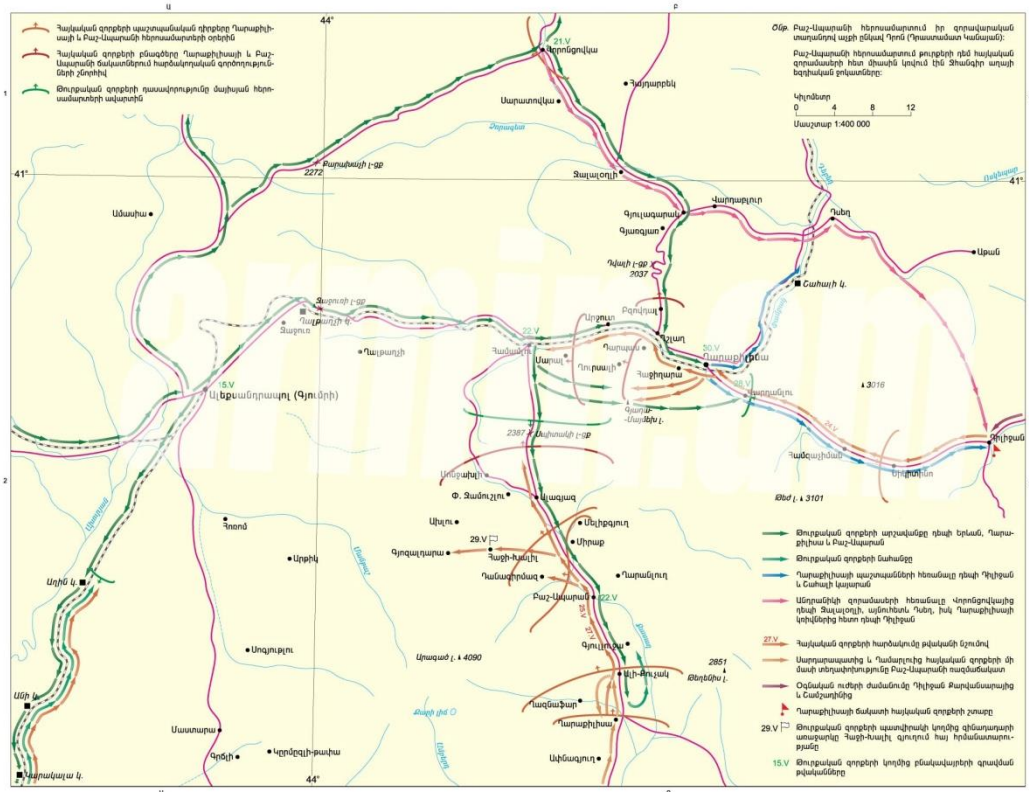
3. Գրել ակնարկ սկզբնաղբյուրի մասին:

Աշակերտները կարողն ակնարկներ գրել սկզբնաղբյուրի հիմնական գաղափարի, այդ գաղափարը հիմնավորող փաստարկների համոզիչնլինելու մասին:մԱշակերտներն ակնարկում պետք է գրեն նաև այն զգացմունքների և զգացումների մասին որ առաջացել են ընթերցելիս (թ՞ե ինչ զգացումներ առաջացրեց և ինչ տպավորություն գործեց սկզբնաղբյուրը): Անհրաժեշտ է ակնարկում տալ սկզբնաղբյուրի վերլուծությունը:

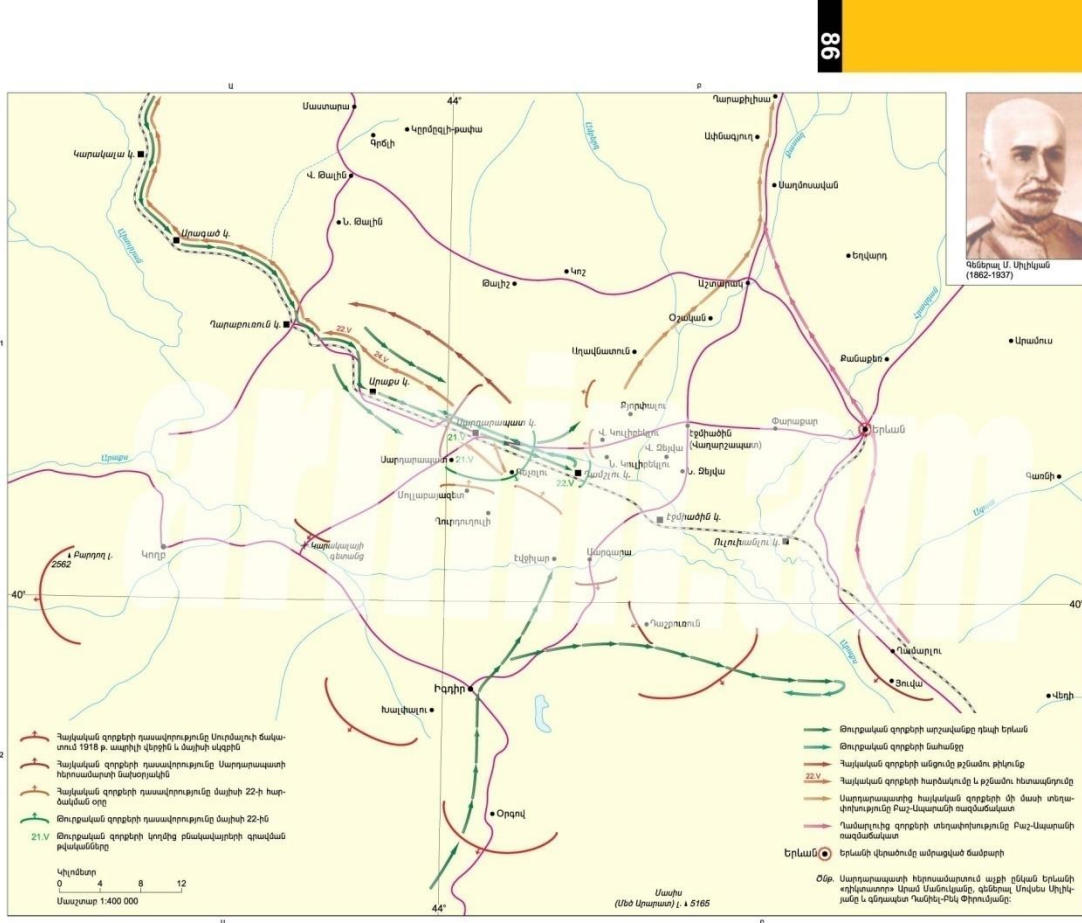
4. Աշակերտին առաջարկվում է գրել պատասխան սկզբնաղբյուրի հեղինակին՝ իրեն պատկերացնելով որպես տվյալ ժամանակաշրջանի մարդ:
5. Սկզբնաղբյուրով աշխատանքը կարելի է կատարել նաև բանավոր: Այս դեպքում խորհուրդ է տրվում օգտագործել դերային խաղի, բանավեճի մեթոդները: Այս մեթոդներն արդյունավետ են, եթե աշակերտներն աշխատում են մեկից ավելի սկզբնաղբյուրներով:
6. Կարելի է առաջարկել աշակերտներին սկզբնաղբյուրը ներկայացնել պատկերային ձևով: Նրանք կարող են պատրաստել նկարներ, ծաղրածոնկարներ, պաստառներ, բեմականացված ներկայացումներ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. «Հայոց պատմության» դասագիրք հիմնական դրոցի 8-րդ դասարանի
2. Հայոց պատմության» դասագիրք հիմնական դրոցի 9-րդ դասարանի
3. Ղուկասյան Ա. Ուսուցչի ձեռնարկ 8-9-րդ դ «Հայոց պատմություն»
4. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе, М., 1968
5. Берльковский И.В. , Павлов Л. С., Методика Преподавания истории в школе, М 2001г.,
6. Вземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Методика Преподавания истории в школе, М 2001г,
7. Короткова М. В., Наглядность на уроках истории, М. 2001
8. [http://www.historyofarmenia.am//images/menus/635/46-47%20\[Converted\].jpg](http://www.historyofarmenia.am//images/menus/635/46-47%20[Converted].jpg)
9. <http://www.historyofarmenia.am/am/maps/latter-/author>

ՔԱՇ-ԱՊԱՐԱՆԻ (23-29 V, 1918 թ.) ԵՎ ՊԱՐԱՇԻՒՄԻ (24-29 V, 1918 թ.) ԳՐՈՒՄԱՍՏԱՆՏՆԵՐԸ

Բարձրում, 4 հունիսի, 1918 թ. Օսմանյան կայսերական կառավարությունը՝ մի կողմից և իրեն անկախ հռչակած Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մյուս կողմից, փոխադարձաբար համաձայնվելով երկու կողմերի միջև հաստատել բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ՝ քաղաքական, իրավաբանական, տնտեսական և մտավոր բնագավառներում, իրենց լիազորներ նշանակեցին հետևյալ անձնավորություններին.

Օսմանյան **կայսրությունը**

Դեպուտատ արդարադատության մինիստր և պետական խորհրդի նախագահ, Նորին գերազանցության Խալիլ բեյին՝ առաջին պատվիրակ, և Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Նորին գերազանցություն գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ Մահմեդ փաշային՝ ռազմական պատվիրակ:

Հայկական **հանրապետությունը**

Պարոն Ալեքսանդր Խատիսովին՝ պատվիրակության նախագահ.

Պարոն	Ռուբեն	Քաջագնուն՝	պատվիրակ:
Պարոն	Միքայել	Պապաջանովին՝	պատվիրակ:

Սույն անձինք, ծանոթանալով երկու կողմերի լիազորություններին և գտնելով դրանք ըստ պատշաճի, համաձայնվեցին հետևյալ դրույթների վերաբերյալ:

Հոդված I

Օսմանյան կայսերական կառավարության և հայկական հանրապետության կառավարության միջև հաստատվում են հաշտություն ու մշտական բարեկամություն:

Հոդված II

Ներքոհիշյալ ուղղությունն ունեցող սահմանագիծը բաժանում է Օսմանյան կայսրությունը Վրաստանի Հանրապետությունից, Հայաստանի Հանրապետությունից և Ադրբեջանի Հանրապետությունից:

Սահմանն սկսվում է այն կետում, որտեղ Ճորոխ գետը թափվում է Սև ծովը և մինչև Շավնաբերդ սարը միաձուլվում է հին սահմանի հետ, որ գոյություն ունեւ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև՝ մինչև 1877թ. պատերազմը, անցնելով լեռնագագաթների գծով՝ այն հասնում է Խալխամ և Մեպիսկար սարերը (1856թ. սահմանով), ապա թեքվում է դեպի հարավ, անցնում է Փիրսաղաղ սարի գագաթով, Աբասթումանից երկու կիլոմետր հարավ և թեքվելով դեպի հյուսիս-արևելք, հասնում է կարխուլ Դաղի գագաթը, այստեղից սկզբում 5 կմ ձգվելով դեպի հյուսիս-արևելք և ապա դեպի հարավ-արևելք, այն հասնում է Գուրկել վայրը, անցնում է Քուռ գետի վրայով՝ Ածխուրիից 2 կմ հարավ և, անցնելով Ղայաբաշի, Օրթաթափա, Ղարաղայա սարերի գագաթների գծով՝ հասնում է Տաբիցկուրի լիճը՝ Մոլիտի վանքից անմիջականորեն հարավ: Սահմանն այդ լիճը կտրում է այնպես, որ Օսմանյան տերիտորիայում է մնում լճի մի մասը, որը գտնվում է հարավում՝ ուղիղ գծով, որ Մոլիտի վանքի հարավից անմիջականորեն գնում է մինչև լճի հյուսիսային վերջավորությունից 1.5 կմ հարավ-արևելք՝ հակադիր ամփին գտնվող կետը, և հասնում է Թավկոտելի սարը: Այնուհետև այն իջնում է դեպի հարավ, անցնում Շավնաբաղ, Կարագուզու, Սամսար սարերի գագաթներով և, թեքվելով դեպի արևելք, անցնում Դավագիրան լեռնաշղթայի գագաթներով, ապա ուղղվում է դեպի հարավ, անցնելով Աչրիքար, Բաշգիրան, Նուրոահման սարերի գագաթներով: Նուրոահման

սարից հետո այն շարունակում է գնալ հարավային ուղղությամբ և շարունակ անցնելով լեռնագագաթների գծով, հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ Թիֆլիս երկաթուղագծին՝ Աղբուլաղ բնակավայրից 5 կմ արևմուտք. այստեղ այն անցնում է լեռնագագաթներով մինչև խանվալի վայրը, որտեղից համարյա ուղիղ գծով այն հասնում է Ալագյազ լեռան առավել բարձր գագաթը և, շարունակելով գնալ ուղիղ գծով, հասնում է Էջմիածին-Սարդարապատ խճուղին՝ Էջմիածնից 7 կմ արևմուտք գտնվող կետում, ապա այն շրջանցում է Էջմիածինը 7 կմ տարածության վրա և շարունակում է գնալ Ալեքսանդրապոլ-Զուլֆա երկաթուղուն զուգահեռ ուղղությամբ, մնալով նրանից մոտ 6 կմ, իսկ Բազգիրան վայրից դեպի հարավ-արևմուտք 16 կմ հեռավորության վրա, այն հատում է այդ վայրից դեպի երկաթուղին տանող ճանապարհը, ապա թեքվում է դեպի հարավ-արևելք, անցնում է Աշաղի Ղարաբաղլար գյուղի մոտով՝ 1 կմ հարավ և Շահաբլու, Ղարախաչի, Աշաղի-Չանախչի բնակավայրերի վրայով հասնում է Էլփին-չայ գետը, որով գնում է մինչև Արփա բնակավայրը, այս վերջին բնակավայրից սկսած այն մտնում է Արփաչայի հովիտը, հասնում է Ղայալու բնակավայրը և Ղաիդ գետով գնում է մինչև Աղթաբան սարի գագաթը, ապա այն անցնում է Ղարադուղնա, Արաջին, Ղարանլիխ սարերի գագաթներով, հասնում է Ռեանլա-չայ գառիթափը, շարունակվում է այդ գետի հովտով Ազա բնակավայրի հարավային կողմից հասնելով Ալիջին բնակավայրը, որ գտնվում է նախկին ռուս-պարսկական սահմանագծի վրա:

Սահմանագծի վերջնական որոշումը կկատարվի հենց տեղում, երկու կողմերի անդամներից կազմված հանձնաժողովի կողմից:

Հողված III

Հայկական Հանրապետության կառավարության և Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված, նրանց փոխադարձ սահմանների որոշմանը վերաբերող համաձայնագիրը կհաջողվի Օսմանյան կայսերական կառավարությանը:

Հողված IV

Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պարտավորվում է զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ Հայկական Հանրապետության կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը կլինդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար:

Հողված

V

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործունե կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ:

Հողված

VI

Հայկական Հանրապետության մեջ ապրող մուսուլմանների կրոնն ու սովորույթները կհարգվեն: Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի անունը կարտասանվի մուսուլմանների հանրային աղոթքներում: Նրանք կօգտվեն նույն քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից, ինչ և ուրիշ կրոնների պատկանող քաղաքացիները: Մահմեդականները կարող են սովորել իրենց մայրենի լեզվով և իրենց կրոնի լեզվով:

Կրոնական պաշտամունքի և բարեգործության կատարումն ապահովելու նպատակով կարող են ստեղծվել մուսուլմանական համայնքներ, իբրև բարոյական օրգաններ, որոնք լիազորված կլինեն կառուցելու մզկիթներ, հոսպիտալներ, դպրոցներ, կրոնական ու բարեգործական հիմնարկներ և դրանց պահպանության համար ձեռք բերելու շարժական ու անշարժ գույք: Դրանք կկառավարվեն հատուկ կառավարիչների կողմից:

Գլխավոր մուֆթին կնստի Երևան քաղաքում՝ Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքում (գլխավոր քաղաքում), իսկ մյուս մուֆթիները կբնակվեն հանրապետության այլ վայրերում, որտեղ նրանց գտնվելը կհամարվի անհրաժեշտ:

Այս մուֆթիների փոխհարաբերությունները Շեյխ-ուլ-Իսլամաթի հետ, ինչպես և նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, սահմանված են սույն տրակտատին կցվող համաձայնագրում:

Հողված

VII

Նկատի ունենալով, որ Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև բացակայում են ամեն տեսակի պայմանագրեր, կոնվենցիաներ, համաձայնագրեր, ակտեր, հրահանգներ և այլ միջազգային փաստաթղթեր, երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայնվեցին կնքել հյուպատոսական կոնվենցիա, առևտրական պայմանագիր և այլ ակտեր, որոնք նրանք անհրաժեշտ կհամարեն

իրենց իրավաբանական և տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելու համար: Հյուպատոսական կոնվենցիան կկնքվի երկու տարվա ընթացքում՝ սույն տրակտատի վավերացումից և փոխանակումից անմիջապես հետո:

Այդ անցման ժամանակաշրջանում գլխավոր հյուպատոսները և փոխհյուպատոսները համապատասխանաբար կօգտվեն նրանց արտոնությունների ու պաշտոնների նկատմամբ առավել բարենպաստող ազգի դրությունից, ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա, փոխադարձության սկզբունքներով:

Ընդհանուր միջազգային իրավունքի հիման վրա առևտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցությունները կսկսվեն այն բանից անմիջապես հետո, երբ ընդհանուր հաշտություն կկնքվի, մի կողմից՝ Թուրքիայի, և մյուս կողմից՝ նրա հետ պատերազմի վիճակի մեջ գտնվող պետությունների միջև: Մինչև այդ, համենայնդեպս՝ մինչև 1919թ. դեկտեմբերի 3-ը, սույն պայմանագրի հավելվածով սահմանված ժամանակավոր դրույթը կկիրառեն երկու կողմերն էլ: Այն կարող է չեղյալ հայտարարվել՝ սկսած 1919 թվականի հունիսի 30-ից և ուժի մեջ կմտնի վեց ամիս հետո:

Ցամաքային հաղորդակցությունը կսկսվի սույն պայմանագրի վավերացումից և փոխանակումից հետո:

Հոդված

VIII

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են փոխադարձաբար թույլ տալ ամեն հնարավոր թեթևացում երկաթուղային տրանսպորտի նկատմամբ, սահմանելով ու կիրառելով իջեցված տարիֆներ:

Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հասարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ:

Մասնավորապես, երկաթուղիների կառուցման, շահագործման ու պահպանման, կամ այլ ամեն տեսակի հասարակական աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութերի տեղափոխման նկատմամբ կկիրառվեն հատուկ իջեցված տարիֆներ:

Պայմանավորվող կողմերի միջև երկաթուղային գծերի շարժակազմի փոխանակումը կկատարվի այդ հարցի վերաբերյալ սահմանված միջազգային սկզբունքներով:

Պայմանավորվող կողմերն անհապաղ կմտնեն բանակցությունների մեջ՝ նախորդ դրույթների մանրամասնությունները որոշելու համար:

Հոդված

IX

Մինչև Հայկական Հանրապետության՝ Միջազգային փոստ-հեռագրական միության մեջ մտնելը, Օսմանյան կայսրության և Հայկական Հանրապետության միջև փոստային և հեռագրական կապերը կվերականգնվեն նույն պայմանագրի վավերացումից ու փոխանակումից հետո, Միջազգային միության փոստային և հեռագրական կոնվենցիաների, համաձայնագրերի ու ռեգլամենտների կանոնադրություններով:

Հոդված

X

Պայմանավորվող կողմերից մեկի տերիտորիայի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականության կամ օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով:

Ոչ ոք չի կարող զրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը, և միշտ փոխհատուցմամբ:

Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային թերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրինականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից:

Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բանկավայրերում առևտուր անելու համար:

Նախորդ դրույթների մանրամասնությունները կկարգավորվեն ըստ սույն պայմանագրի 11-րդ հավելվածի:

Հոդված

XI

Հայկական Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է գործադրել

բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը, ինչպես և ապահովել, որ այդ էվակուացումը առիթ չտա որևէ ընդհարման:

Հոդված

XII

Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանյան կայսրության ու նրա դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև կնքված հաշտության ընդհանուր և լրացուցիչ պայմանագրերի դրույթները, որքանով որ դրանք չեն հակասում ներկա պայմանագրին, ուժի մեջ են պայմանավորվող կողմերի համար:

Հոդված

XIII

Սույն պայմանագրով որոշվող տերիտորիաների սահմաններից դուրս գտնվող զորքերը կէվակուացվեն պայմանագրի կնքումից հետո:

Հոդված

XIV

Սույն պայմանագիրը կվավերացվի և վավերացված օրինակների փոխանակումը կկատարվի Կ.Պոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի: Այն ուժի մեջ կմտնի փոխանակման օրից:

Ի հաստատումն սրա՝ լիազորված անձինք ստորագրեցին հաշտության ու բարեկամության սույն պայմանագիրը և դրեցին իրենց կնիքները:

Ստորագրեցին՝

Խալիլ

Ա.

Խատիսով

Վահիբ

Ռ.

Քաջազնունի

Մ. Պապաջանով

http://hy.wikisource.org/wiki/%D4%B2%D5%A1%D5%A9%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%AB_%D5%BA%D5%A1%D5%B5%D5%B4%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%A3%D5%AB%D6%80

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԱՁՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հերթական ատեստավորման ենթակա պատմության ուսուցիչների վերապատրաստման
դասընթաց

Մանուկյան Անժելա

Վահագնաձորի հիմնական դպրոցի պատմության ուսուցչուհի

Հետազոտական աշխատանք

Թեմա «Մշակութային կյանքի կազմակերպումը Հայաստանի առաջին

Հանրապետությունում

Ղեկավար Պ.Գ. Թ. Ս. Աղաջանյան

Վանաձոր 2023

ԲՈՎԱԼՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	5
ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ:	8
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ:	12
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	15
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	16

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրաքանչյուր ազգ իր ինքնակազմակերպման բարձրագույն մակարդակին է հասնում սեփական անկախ ու ինքնիշխան պետության ստեղծման և նրա բնականոն գործունեության միջոցով: Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե հազար տարի պետականություն չունեցող հայ ժողովուրդը 20-րդ դարի սկզբին կարողացավ ձեռք բերել բաղձալի անկախություն՝ որպես գերագույն քաղաքակրթական արժեք: Սակայն այդ քաղաքական կացությանը Հայաստանը հասավ մեծագույն տարածքային կորուստների և մարդկային զոհերի գնով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայ ժողովուրդը, անկախ իր կամքից, ներքաշվեց պատերազմական թռուրտի մեջ, կրեց մեծ զրկանքներ, ապրեց իր պատմության ամենաողբերգական էջը՝ Հայոց մեծ եղեռնը, կորցրեց մեկուկես միլիոն հայություն, հայրենազրկվեց, ունեզրկվեց: Հայ ժողովուրդը 1917թվականին անցավ ռուսական երկու հեղափոխությունների միջով, վերապրեց թուրքական երկու արշավանքների սարսափը, կոտորածը, թալանը, իսկ 1918թ.մայիսյան կյանքի ու մահվան դաժան գոտեմարտերում նվաճեց ապրելու, հարատևելու ու սեփական անկախ պետականությունը կերտելու իրավունքը:

Ցարական Ռուսաստանի հետամնաց ծայրգավառը՝ Հայաստանը տնտեսական ծայրահեղ և աննախանձելի վիճակում էր, իսկ Առաջին աշխարհամարտի և թուրքական ներխուժման հետևանքով էլ ամբողջապես կազմալուծվել էր ողջ տնտեսությունը: 1918թ. աշնանը թուրքական զորքը, հետ քաշվելով գրավված հայկական մի քանի շրջաններից իր հետ տարավ տեղերում հավաքված հացի և մյուս սննդամթերքների պաշարները, որպեսզի կոտորածներից փրկված հայության բեկորները այժմ էլ սովից ու համաճարակային հիվանդություններից՝ տիֆին ու խոլերային զոհ գնան: Հենց այսպիսի սոցիալտնտեսական դժվարին ու անձև քառսի պայմաններում ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ոչ միայն քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը, այլև հիմք դրվեց կրթամշակութային կյանքի տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը:

Հետազոտական աշխատանքում ներկայացրել ենք մի քանի հիմնախնդիրներ, որոնց լուծումները անժխտելիորեն կապված են տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի հետ:

Մշակույթը յուրաքանչյուր ժողովրդի զարգացման վկայությունն է: Դա վերաբերում է նաև հայ ժողովրդին, ով մշակութային հարուստ ժառանգություն է ունեցել, որը սակայն տարբեր ժամանակներում մասամբ կամ ամբողջովին ոչնչացվել է բարբարոսների կողմից: Պետականության վերականգնումով հնարավորություն ստեղծվեց որերորդ անգամ զարգացնել մշակութային կյանքը: Սակայն Հայաստանի հանրապետության իշխանությունները հայրենիքի անվտանգային և կենսական հարցերին զուգահեռ չեն անտեսել մշակույթը և զգալի աշխատանք են կատարել մշակույթի, կրթության, արվեստի, գրականության և այլ ոլորտներում: Այդ աշխատանքները բնականաբար դրական արդյունքներ են ունեցել: Հայ ժողովուրդը ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ մշակույթի, կրթության, արվեստի, գրականության և այլ բնագավառներում այնպիսի վերելք ապրեց, որ հետագա սերունդներին ժառանգություն թողեց համաշխարհային ճանաչումի հասած մշակութային երկիր:

ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական գործիչները անհրաժեշտ նշանակություն էին տալիս կրթական գործի և մշակութային կյանքի զարգացմանը, ուստի այդ ուղղությամբ նույնպես, չնայած սուղ հնարավորություններին, ձեռնարկվեցին լուրջ միջոցառումներ:

Հայոց անկախ պետականության վերականգնումից անմիջապես հետո Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավարությունը քայլեր կատարեց ոչ միայն տնտեսական կյանքը բարելավելու նպատակով, այլև սկիզբ դրվեց նոր սերնդի կրթության և դաստիարակության գործընթացին, դպրոցների հիմնադրման, կրթության և մշակութի օրենսդրական դաշտի կարգավորմանը և հետագա զարգացմանը: Հասկանալի էր, որ ստեղծված անչափ ծանր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակում ՀՀ կառավարությունը չէր կարող անհրաժեշտ միջոցներ տրամադրել նոր դպրոցներ կառուցելու, դասագրքեր տպագրելու, ուսուցիչների աշխատավարձը վճարելու և ընդհանրապես կրթամշակութային գործընթացը լիարժեք հիմքերի վրա դնելու համար:

Կրթամշակութային կյանքի զարգացման նպատակով անհրաժեշտ էր մշակել օրենսդրական ակտեր և այդ նպատակով Հայաստանի խորհրդում ստեղծվում է կրթական հանձնաժողով, որի կազմում ընդգրկվում են հմուտ և խոր մանկավարժական գիտելիքներ ունեցող պատգամավորներ տարբեր խմբակցություններից: Օրենքի համաձայն Հանրապետությունում գործող նախկին պետական, եկեղեցական-ծխական և այլ տիպի դպրոցները հնարավորություն էին ստանում ազատ գործելու:

1919թ . մայիսի 30-ին կառավարությունը որոշեց 15-օրյա ժամկետում դատարկել բոլոր դպրոցական շենքերը, նորոգել դրանք և նախապատրաստել նոր ուսումնական տարվա համար: Այդ նպատակի համար նախատեսվում էր ծախսել շուրջ 11 միլիոն ռուբլի: Արդեն ուսումնական տարվա ավարտին հանրապետությունում կար 431

տարրական դպրոց, որոնցում սովորում էին ավելի քան 38 հազար աշակերտներ և աշխատում էին շուրջ 1100 ուսուցիչներ:

Այս առումով կարևոր էր նաև կրթության կառավարման մարմինների, ուսումնական հաստատությունների, կրթական գործընթացի մասնակիցների, ուսումնական ծրագրերի, դասագրքերի ստեղծումը: Ինչպես արդեն նշել ենք կրթության կառավարման մարմինը կոչվում էր «Հանրային կրթության և արվեստի նախարարություն»: 1918-1920թթ. կրթության և արվեստի նախարարներ են եղել Մ. Աթաբեկյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ն. Աղբալյանը, Գ. Ղազարյանը, Վ. Մինախորյանը, որոնցից թերևս ամենից երկար և արդյունավետ գործունեություն են իրականացրել Ն. Աղբալյանը և Գ. Ղազարյանը: Հատկապես մեծ էր ականավոր գրականագետ և մանկավարժ Նիկոլ Աղբալյանի դերը կրթական գործի կազմակերպման և զարգացման մեջ, որի նախարար եղած ժամանակահատվածում՝ մշակվել և հաստատվել են մի շարք օրենսդրական ակտեր, որոնցով ազգային նոր կրթական համակարգի հիմքն է դրվել: Ազգային կրթական համակարգի ստեղծման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ նոր դպրոցական կանոնադրության և ուսումնական ծրագրերի մշակումն ու ընդունումը¹:

Կրթության կազմակերպման և զարգացման նպատակով Հայաստանի խորհրդի ընդունած առաջին որոշումներից մեկը ինչպես նշվել էր վերևում՝ 1918 թվականի օգոստոսին ընդունված Դպրոցի կառավարման մասին օրինագիծն էր, որով փորձ էր արվում կանոնակարգել Հայաստանի ամբողջությամբ կազմալուծված ու քայքայված կրթական կյանքը: «Դպրոցի կառավարման մասին օրինագծով հանրապետության տարածքում գործող նախկին դպրոցները ազատ գործելու հնարավորություն են ստացել: Կրթությունը դարձել է աշխարհիկ, որդեգրվել է դպրոցի կառավարման հասարակական սկզբունքը, տարրական դպրոցներում ուսումը եղել է անվճար ու պարտադիր, միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցներում՝ չափավոր վարձավճարով, կարիքավոր աշակերտները և ուսանողները ստանում էին կրթաթոշակ:

Մանկավարժական կադրերի պակասը լրացնելու նպատակով տարբեր երկրներից Հայաստան էին հրավիրվում բարձրագույն կրթություն ստացած

¹ Վարդանյան Գ. Վ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.) Երևան 2003, Գիտություն, 68 էջ

գիտության և մշակույթի տարբեր ոլորտներ ներկայացնող նշանավոր ներկայացուցիչներ, սակայն ուսուցիչների պակասը շարունակվում էր պահպանվել, որովհետև Առաջին Հանրապետությունում դեռևս չէին հիմնադրվել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ՝ մասնավորապես մանկավարժական: Այս առումով Հայաստանի կրթական-մշակութային կյանքում նշանակալի իրադարձություն դարձավ 1920թ. պետական համալսարանի հիմնադրումը, որը խորհրդանշում էր հայ ժողովրդի գիտակրթական վերածնունդը: Մայրաքաղաքում հարմար շենք չլինելու պատճառով համալսարանը ժամանակավորապես բացվեց Ալեքսանդրապոլում: Համալսարանի հանդիսավոր բացման ժամանակ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը արտահայտեց հետևյալ մտքերը. «Մենք կործանեցինք բռնության շղթան, իսկ այժմ եկել է ժամանակը՝ փշրելու սոցիալական շղթան [2.94]: Բացման օրը համալսարանն ուներ 8 դասախոս և 200 ուսանող: Համալսարանի ռեկտոր նշանակվեց ճանաչված իրավաբան, պրոֆեսոր Յու. Ղամբարյանը:

1919թ. նոյեմբերին Ղարաքիլիսայում (Վանաձորում) բացվեց ժողովրդական համալսարան, ուր կարդացվում էին դասախոսություններ՝ առողջապահության և հասարակական-քաղաքական թեմաներով:

Նորաստեղծ հանրապետության կրթամշակութային կյանքը արտացոլում էր ոչ միայն նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակը, այլև ապագայի նկատմամբ հույսի և հավատի գիտակցության արթնացումը մարդկանց ուղեղներում, վստահության կորստի փոխարինումը լավատեսությամբ՝ և այս ամենի իրականացումը ապագա սերունդների ուսուցման և և դաստիարակության միջոցով: Սակայն 1920թ. աշնանը սկսված ռազմաքաղաքական իրադարձությունների պատճառով Հայաստանի Հանրապետությունը կրկին հայտնվում է քաղաքական խորը ճգնաժամի մեջ և բազմաթիվ մշակութային ու կրթական ծրագրեր մնում են թերի:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱԼ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ:

Հանրապետության կառավարությունը հատուկ նշանակություն էր տալիս ճարտարապետական շինարարական աշխատանքներին, որի պատմական ավանդույթը ունեցել է շինարար անունը վաստակած հայ ժողովուրդը: Անհրաժեշտ էր մայր հայրենիքում հավաքել աշխարհասփյուռ հայ արվեստագետներին, նոր լիցք հաղորդել ազգային արվեստի վերելքին: Հատկապես մեծ ուշադրություն է հատկացվել քաղաքաշինությանն ու մասնավորապես մայրաքաղաքի վերաշինմանը: Նոր անկախ Հայաստանում չկային նաև մշակույթի օջախներ, թատերական, երաժշտական խմբեր: Սակայն նվիրյալների ջանքերով քայլ առ քայլ արվեստը հաստատվում էր հայրենիքում: 1920թ. մայիսի 8-ին խնամատարության նախարարությանը կից ստեղծվում է ճարտարապետության գլխավոր վարչություն, որը ղեկավարում էր հայ մեծանուն ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը: Նշված վարչությունը հասցրեց կատարել մի շարք նախագծային աշխատանքներ: Հենց այս շրջանում էլ հանձարեղ ճարտարապետը գծեց 60 հազարանոց Երևանի զարգացման առաջին գլխավոր հատակագիծը: Խնդիր դրվեց պատշաճ ուշադրություն դարձնել հանրապետության տարածքում գտնվող պատմամշակութային նշանակություն ունեցող հուշարձանների վերականգմանն ու պահպանմանը: Այսպիսի հուշարձանների թվին էին պատկանում Սարդարի պալատը, Անիի հուշարձանները, հանրապետության տարածքում գտնվող եկեղեցիները, տաճարները, ամրոցները և այլն: Ալ. Թամանյանի գլխավորությամբ քաղաքաշինության վարչությունը ստեղծագործական մեծ աշխատանք է կատարում հանրապետության տարբեր քաղաքներում կառուցվելիք մի շարք կրթամշակութային հաստատությունների, պետական թանգարանի, Հանրային գրադարանի կառուցման նախագծերը իրականացնելու համար²: 1919թ. Ալ. Թամանյանը այցելելով Անիի համալիր, Ն. Աղբալյանին տեղյակ է պահում Անիի ավերակների վիճակի մասին, իսկ 1920թ. օգոստոսին Ալ. Թամանյանի գլխավորությամբ ձևավորվում են արշավախմբեր, որոնք վերակառուցման նշանակալի աշխատանքներ են կատարում այնտեղ:

² Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան 1993 «Հայաստանե» հր. Էջ 504

Կառավարության ջանքերով արվեստի բնագավառի վիճակը փոխելու նպատակով 1919թ. օգոստոսին Ն. Աղբալյանը ձեռնարկեց իր իսկ խոսքերով «գեղարվեստի միջոցով ժողովրդին կրթելու և դաստիարակելու նպատակով» ՀՀ Խորհրդարանի հերթական նիստում թատերական վարժարան հիմնելու և այդ նպատակով Կ. Պոլսից դերասաններ հրավիրելու մասին: «Հացը ստորադաս է արվեստից: Ոչ թե արվեստը պետք է իջնի դեպի ժողովուրդը, այլ ժողովուրդը բարձրանա դեպի արվեստը» [1,121]:

Դեռևս 1919թ. որոշում է ընդունվում Հայոց ազգագրական ընկերության Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա, Երևանում Ազգագրական մարդաբանական թանգարան հիմնելու մասին: 1919թ. մայիսին Երևանում բացվեց Հայ արվեստագետների միության պատկերասրահը, նկարչական ցուցահանդեսը, որտեղ ցուցադրվում է Գ. Բաշինջաղյանի, Ե. Թադևոսյանի, Մ. Սարյանի և այլոց նկարներ: Ցուցահանդեսից ստացված միջոցները ներդրվեց Պետական պատկերասրահ հիմնելու համար:

Հայ թատրոնը ևս գտնվում էր ծանր վիճակում: Հ. Զարիֆյանը ստեղծում է թատերական խումբ և առաջին ներկայացումը տալիս 1918թ. դեկտեմբերի, երբ Հայաստանում սով էր ու տարբեր հիվանդություններ: 1920թ. Երևանում բացվում է Հայ ժողովրդական թատրոն: Ներկայացումները տեղի էին ունենում Զանփոլաղյանի թատրոնում, որտեղ խաղում էին տաղանդաշատ դերասաններ Հ. Աբելյանը, Օլգա Մայսուրյանը, Վ. Միրզոյանը, Մ. Գարագաշը և ուրիշներ: 1920թ. վերջին խորհրդարանի նախկին շենքը տրվեց պետական թատրոն կազմակերպելու համար: 1918-1919թթ. հայ երաժշտական արվեստը անկում էր ապրում, միայն 1919թ. աշնանը որոշ աշխուժացում նկատվեց: 1919թ. մայիսին մի խումբ հայ երաժշտասերներ հիմնեցին «Կոմիտաս» երաժշտական ընկերությունը, որի նպատակն էր նյութապես օգնել Փարիզի հոգեբուժարաններից մեկում գտնվող Կոմիտասին: 1920թ. կառավարությունը նախաձեռնում է գործնական քայլեր բարձրագույն երաժշտական դպրոց հիմնելու համար: 1920թ. օգոստոսին Նախարարների խորհուրդը օրենք ընդունեց Երևանում բարձրագույն երաժշտական դպրոց՝ Կոնսերվատորիա հիմնելու մասին և ռեկտորի պաշտոնում աշխատելու նպատակով հրավեր է ուղարկում հայկական սիմֆոնիկ երաժշտության հիմնադիր Ալ. Սպենդարյանին: 1920թ.

սեպտեմբերին օրենք ընդունվեց Ալեքսանդրապոլում երաժշտական միջնակարգ դպրոց բացելու մասին:

1919թ. հուլիսի 15-ին բացվեցին հուշարձանների պահպանման և արվեստի հովանավորության բաժինները: Նույն թվականի մայիսի 25-ին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների միության կազմակերպած անդրանիկ նկարչական ցուցահանդեսը՝ հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հովանավորությամբ: Հուլիսի 9-ին կառավարությունը Հայ գրողների միության քարտուղար Հ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ հատկացրեց հարյուր հազար ռուբլի՝ որպես նպաստ հայ գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին տալու համար:

Գրական կյանքը գնալով աշխուժանում էր: Կազմակերպվում են գրական առանձին երեկոներ: Դրանցից մեկը նվիրված էր պոեզիայի նորագույն հանճարին՝ Եղիշե Չարենցին: Հայ գրողները տեսնում էին այն հոգատար վերաբերմունքը, որը դրսևորում էր անկախ պետությունը գրականության նկատմամբ: 1920թ. Հայաստան է գալիս Դ. Դեմիրճյանը, որը ստանձնում է արվեստի բաժնի վարիչի պաշտոնը Հանրային կրթության նախարարությունում: Հայաստանի առաջին հանրապետության ժամանակ ստեղծվեցին անհրաժեշտ նախադրյալներ, հին ու նոր գրական սերունդ, գրական կազմակերպություն և այլն, որպեսզի հայ գրականությունը նոր վերելք ապրեր, ինչն էլ տեղի ունեցավ Խորհրդային իշխանության օրոք:

1919թ. սեպտեմբերի 10-ին խորհրդարանը որոշեց հիմնել Ազգագրական-Մարդաբանական թանգարան-գրադարան: Նոր հիմնադրված թանգարան գրադարանին հանձնվեց Հայոց ազգագրական ընկերության ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը՝ մոտ 10. 000 գիրք, պարբերականներ, 120 ձեռագրեր, ազգագրական նյութեր: Ընկերության հիմնադիր և վարիչ, հայ նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը նույն պաշտոնով տեղափոխվեց Հայաստան: Ինչպես գրում է Ս. Վրացյանը. «տարվա վերջին արդեն երկիրը գտնվում էր համեմատական բարեկարգության մեջ և ոգևորության ու գուրգուրանքի առարկա էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրանից դուրս ապրող հայերի համար³: Հայաստանը դարձել էր

³ Կարապետյան Մ. Ս. Հայաստանը 1912-1920 թթ., Երևան 2003 թ, «Զանգակ» -93 է էջ 281

այն հուսատու փարոսը, որ իրեն էր քաշում աշխարհի չորս կողմըսփոված հայությանը» [2, 372]:

Հասարակական լայն խավերի շնորհիվ հնարավոր եղավ վերաբացել նախկինում գործող գրադարանները և հիմնել նորերը: 1920թ. Երևանի արական գիմնազիայի շենքում բացվում են սենյակներ՝ գրադարան-թանգարան ունենալու նպատակով: Գրադարանը ուներ մի քանի բաժիններ՝ մարդաբանական, բուսաբանական, մանկավարժական, փիլիսոփայական, գրական և այլն: 1919թ. ընթացքում Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում ստեղծվում են քաղաքային գրադարաններ: Հ. Թումանյանի անվան գրադարան է բացվում իր ծննդավայր Դսեղում: Վերաբացվում են դպրոցական գրադարանները: Բավական հարուստ գրականություն ունեին Գայանյան թեմական դպրոցը, Երևանի ուսուցչական սեմինարիան, Արական գիմնազիան:

Այսպիսով, հայոց արվեստն ու գրական կյանքը Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանում սկսեց դանդաղ, բայց համարձակ քայլերով զարգանալ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ:

Իր կարճատև գոյության ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ հայահավաքման կենտրոն: Աստիճանաբար հայ մամուլի ավանդական կենտրոնները՝ Թիֆլիսը, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, Մոսկվան, Բաքուն իրենց դիրքերը զիջեցին Երևանին, որը դարձավ հայ հասարակական-քաղաքական և հոգևոր կյանքի կենտրոնը: Ինչպես մայրաքաղաքի, այնպես էլ գավառային կենտրոնների թերթերն ու ամսագրերը հանդիսացել են տվյալ ժամանակաշրջանի բարդ իրականության և բազմաշերտ հասարակական քաղաքական, ուսումնա-կրթական և մշակութային կյանքի իրական հայելին:

Հայաստանի անկախության վերականգնումով սկիզբ է դրվում պարբերական մամուլի և լրագրողական մշակույթի ձևավորմանը և տարածմանը: Հայաստանի Հանրապետության գոյության տարիներին լույս են տեսել մի քանի տասնյակ անուն պարբերականներ, որոնց մեծամասնությունը հրատարակվել են մայրաքաղաք Երևանում: Թերթեր էին լույս տեսնում նաև Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Էջմիածնում, Գորիսում և այլ վայրերում:

Հրատարակվող մամուլը նշված ժամանակահատվածում կարելի է բաժանել երեք տիպի՝ պաշտոնական, կուսակցական և անկախ. «Պաշտոնական մամուլի քանակը հասնում էր տասնչորսի, կուսակցական մամուլը՝ երեսունութի և անկախ մամուլը՝ ութի» [3,125]:

ՀՀ պաշտոնական մամուլի նպատակը եղել է կառավարության և խորհրդարանի ընդունած օրենքների, օրենսդրական ակտերի, որոշումների և հրամանների տարածումն էր: «ՀՀ գլխավոր պաշտոնական օրգանը «Կառավարության լրաբեր» եռօրյա թերթն էր: Հաջորդ պաշտոնաթերթը «Հայոց ազգային խորհրդի լրատու» եռօրյա թերթն էր: Պաշտոնական մամուլի թվին էր դասվում ռազմական նախարարության «Ռազմիկե 16 Էջանոց շաբաթաթերթը: Կիսապաշտոնական պարբերականների թվին կարելի է դասել Կարսում լույս տեսնող «Աշխատավորի ձայն» երկօրյա թերթը, Արցախում լույս տեսնող «Ղարաբաղի սուրհանդակ» և «Արցախեթերթերը»[4,112]:

ՀՀ կուսակցական մամուլը կարելի է բաժանել երեք մասի՝ կապված քաղաքական երեք ուղղությունների հետ, «աջ», «ձախ», «ձախակենտրոն»: Այս բաժանման հիմքում ընկած են կուսակցությունների քաղաքական նպատակները և դասակարգային էությունը: Աջակողմյան թևին պատկանում էին Հայ ժողովրդական, Հայ սահմանադրական կուսակցությունները: Այս կուսակցությունները հրապարակել են հինգ անուն թերթ: ՀԺԿ-ի օրգան «Ժողովուրդ» լրագիրը իր էջերում ներկայացնում էր ազգային և ազատական գաղափարներ, կուսակցության մոտեցումները հանրապետության ներքին և արտաքին հարցերում և այլն: «Ժողովուրդ» լրագիրը ներկայացնում էր արևելյան, ռուսահայ ազգային աջ-ազատական հասվածք:

ՀՀ ձախակենտրոնամետ դիրք էր գրավում ՀՅԴ-ի մամուլը՝ թվով 13 անուն թերթ: Դրանցից առավել կարևորներն էին «Զանգե», «Հայաստանի աշխատավորը», «Հառաջը», «Աշխատանքը» և այլ պարբերականներ: Էստեները ունեցել են մամուլի երեք օրգան, մենշևիկները՝ երեք, բոլշևիկների և նրանց համախոհների թերթերի քանակը հասնում էր 13-ի: 1920թ. Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկները հրատարակեցին «Ալիք» շաբաթաթերթը, Հաղպատում՝ «Լոռվա գյուղացու ձայն» և այլն⁴:

Այսպիսով, չնայած սոցիալական ոչ լայն հենարանի ՀՀ քաղաքական դաշտում իրենց տեղն ունեին բոլոր քաղաքական կազմակերպությունները: Սակայն այդ թերթերից կեսից ավելին քաղաքական հետապնդումների և այլ պատճառներով լույս են տեսել մեկ կամ մի քանի անգամ: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո ձախակողմնյան ուղղության համառուսաստանյան կուսակցությունների էստեական, սոցիալ-դեմոկրատական, մենշևիկյան, բոլշևիկյան հայկական հասվածները իրենց գործունեության ծանրության կենտրոնը Թիֆլիսից ու Բաքվից տեղափոխեցին Հայաստան:

Ի տարբերություն կուսակցական մամուլի ՀՀ-ում ոչ այնքան ակտիվ էր անկուսակցական և գիտամանկավարժական մամուլը: Եթե որոշ պարբերականներ հիմնվում էին որպես անկախ, ապա կարճ ժամանակամիջոցում չունենալով բավարար ֆինանսական միջոցներ, կամ փակվում էին, կամ էլ հասկանալի պատճառներով ընկնում էին իշխանությունների կամ որևէ կուսակցության ու հովանավոր խմբի ազդեցության տակ և արտաքուստ դառնում անկախ, սակայն

⁴ Սուքիասյան Հ. Մ. Հայաստանը առաջին Հանրապետությունում, Երևան 2015, էջ 36

բովանդակությամբ՝ նրանից խիստ կախյալ: Այսպիսի բովանդակությամբ պարբերականների թվին էին դասվում «Ալեքսանդրապոլի լրագրեր», «Իդեալ» Երևանի ամերիկյան որբանոցների աշակերտական միության երկշաբաթաթերթերը, «Նոր ուղի», ռուսալեզու «Դպրոցի դրոշակ», Երևանի գիմնազիաների կոլեկտիվների շաբաթաթերթ և այլ պարբերականներ: ՀՀ-ում շատ կարճատև ընթացքով լույս տեսան գերատեսչական և գիտամանկավարժական բնույթի մի քանի ամսագրեր: 1920թ. մեկ համարով լույս տեսավ «Գյուղատնտեսական հանդես» ամսագիրը, Երևանում լույս տեսավ «Առողջապահիկ» բժշկական հանդեսը, Էջմիածնում լույս տեսավ «Արարատ», «Էջմիածին» հոգևոր և գիտական ամսագրերը և այլն:

Այսպիսով, Հայաստանի անկախության հռչակումը հայ ժողովրդի կյանքում նշանակալի իրադարձություն եղավ ոչ միայն քաղաքական, այլև հոգևոր-մշակութային կյանքում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ծանր ու դժվարին քաղաքական ու սոցիալական պայմաններում սկիզբ դրվեց հայոց ազգային պետականաշինությանը: Շնորհիվ քաղաքական իշխանությունների վարած քաղաքականության՝ կարճ ժամանակահատվածում հիմքեր դրվեցին մշակույթի, արվեստի, գրականության, մամուլի, դպրոցական համակարգի ստեղծման համար: Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության անմիջական ջանքերով ազգայնացվեցին դպրոցները: Հիմնադրվեց Մայր բուհը, որը դարձավ Հայաստանի գիտական աշխարհի հիմնասյունը: Նախարարների խորհրդի կողմից հայերենը ճանաչվեց որպես պետական լեզու: Հայաստանի հանրապետության տարիներին հայկական արվեստը, որը մինչ այդ զարգանում էր գաղթօջախներում, սկսեց զարգանալ մայր հայրենիքում: 1920թ. հանրապետությունում հիմք դրվեց երաժշտական կրթության զարգացմանը, մի քանի քաղաքներում բացվեցին երաժշտական դպրոցներ:

Ալ. Թամանյանի գլխավորությամբ հանրապետությունում սկիզբ դրվեց քաղաքաշինական գործունեությանը, ինչը սակայն վիճակված չէր իրականություն դառնալ ՀՀ-ի օրոք: Ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ մի քանի այլ քաղաքներում ծաղկում ապրեց պարբերական մամուլը, որը հանդիսացել է տվյալ ժամանակաշրջանի բարդ իրականության և բազմաշերտ քաղաքական կյանքի հայելին:

Չնայած սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակին կարճ ժամանակահատվածում հնարավոր եղավ հիմք դնել ոչ միայն տնտեսական կյանքի, այլև կրթամշակութային ոլորտում: Հայ մշակույթը դանդաղ, սակայն հաստատուն քայլերով հիմնավորվում էր մայր հայրենիքում: Ազգային պետականության զարթոնքի պայմաններում մշակույթը վերածնունդ էր ապրում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ ապագայում հայկական մշակույթի համաշխարհային մշակույթի մեջ իր ուրույն և արժանի տեղն ունենալու գործում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վարդանյան Գ. Վ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.) Եր. 2003, ,Գիտությունե, 156 էջ:
2. Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, «Հայաստանե հր. 704 էջ:
3. Կարապետյան Մ. Ս. Հայաստանը 1912-1920թթ. Երևան 2003, «Զանգակ-93ե, 399 էջ:
4. Սուքիասյան Հ.Մ Հայաստանը Առաջին հանրապետությունում, Երևան. 2015, 144 էջ:

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հերթական ատեստավորման ենթակա ուսուցիչների վերապատրաստման
դասընթացներ

ԱՐՇԱԿ ԶԱՎԵՆԻ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

ԲԱՇ-ԱՊԱՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետազոտական աշխատանք

Ղեկավար՝ Ս. Աղաջանյան

ՎԱՆԱԶՈՐ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1 ՀԱՅԵՐԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ ԲԱՇ-ԱՊԱՐԱՆՈՒՄ	5
ԳԼՈՒԽ 2 ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ.....	10
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	14
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	15

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերը մեր պատմության փառապանծ էջերից են: Այդ հերոսամարտերի շնորհիվ հայ ժողովուրդը նվաճեց ապրելու և հարատևելու իր իրավունքը: Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում կասեցնելով թուրքական բանակի հարձակումը՝ հայկական կանոնավոր զորքն ու աշխարհագործ Արևելյան Հայաստանը փրկեցին վերջնական կործանումից: Այս իրադարձությունների մասին կան սկզբնաղբյուրների, արխիվային փաստաթղթերի վրա հիմնված բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ:

Թեման արդիական է այնքանով, որ այժմ էլ մեր պետությունն ապրում է պետականության կորստի վտանգը կասեցնելու դժվարին ժամանակներ: Ադրբեջանի և Թուրքիայի լայնածավալ ռազմական ագրեսիան Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքի վրա, Արցախի Հանրապետության ցավագին կորուստը մեզ պարտավորեցնում են առավել քան երբևէ լինել զգոն, միասնական, մեկ բռունցք դարձած՝ այնպես, ինչպես 1918թ. մայիսին: Պատմությունը հուշում է, որ հայ ժողովուրդը միայն այն ժամանակ է ձեռքբերումներ ունեցել, երբ ռազմական, պետական, հոգևոր իշխանություններն ու հասարակ ժողովուրդը կռվել են կողք կողքի:

Թեմայի դասավանդման նպատակներն ու վերջնարդյունքներն են.

ա) սովորողներն ընկալեն, որ հերոսամարտերում մեր հերոսների թափված արյունը հնարավորություն տվեց դնելու անկախ պետականության հիմքը

բ) պատասխանատվություն ձևավորի իր կամքի, ազատության, ազգային արժանապատվության նկատմամբ

գ) ժողովրդավարական. զարգացնել առավել պատասխանատու վերաբերմունք հայրենիքի ու պետականության նկատմամբ

դ) դաստիարակչական. սիրո և հարգանքի զգացում հերոսամարտերին մասնակցած գործիչների նկատմամբ, նրանցից սովորելու, նրանց նմանվելու ձգտում

ե) զարգացման. ընդլայնել սովորողների մտահորիզոնը, զարգացնել միտքը, կամքը, համառությունը:

Կոմպետենցիաների և կարողունակությունների ձևավորում.

ա) պատասխանատվություն

բ) վերլուծելու, գնահատելու և պատմությունից դասեր քաղելու ունակություն

գ) ժողովրդավարական և սոցիալական կարողունակության ձևավորում

դ) մշակութային կարողունակության ձևավորում:

Հետազոտական աշխատանքի համար օգտվել ենք թեմային վերաբերող համապատասխան գիտական գրականությունից և հոդվածներից, հանրակրթական դպրոցի 9-րդ և 11-րդ դասարանների պատմության դասագրքերից, մեթոդական ուղեցույցներից և հանրակրթության պետական չափորոշից:

ԳԼՈՒԽ 1 ՀԱՅԵՐԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ ԲԱՇ-ԱՊԱՐԱՆՈՒՄ

1918թ. մայիսին տեղի ունեցած Սարդարապատի ճակատամարտի հետ մեկտեղ Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերը բախտորոշ դեր ունեցան հայ ժողովրդի պետականության կերտման գործում: Հարկ է նշել, որ մեր պատմագրության մեջ այս երկու ճակատամարտերը հաճախ հետազոտվել և իրենց նշանակությամբ գնահատվել են որպես Սարդարապատի բաղկացուցիչներ: Իհարկե, Սարդարապատն իր համաժողովրդականությամբ, քաղաքական ուժերի միասնությամբ ինչ-որ տեղ ստվերի մեջ է թողնում այս երկու ճակատամարտերը, այնուամենայնիվ, վերջիններս նույնպես որոշիչ դեր խաղացին ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև ողջ Անդրկովկասի ճակատագրում:

1918թ. գարնանը էնվեր փաշան, որն «աչքի առաջ ուներ Կովկասը», խիստ գաղտնի պայմաններում սկսեց մշակել Բաքվի գրավման պլանը: Ըստ այդ պլանի 1918թ. ապրիլի վերջին Թուրքիան Կովկասում կենտրոնացրեց իր 45 դիվիզիաներից 10-ը: Բաթումի և Կարսի շրջանների գրավումից հետո թուրքական գլխավոր հրամանատարությունը կատարեց Կովկասյան ռազմաճակատի ուժերի վերադասավորում՝ «Կարս» բանակային խմբավորման մեջ միավորելով 1-ին, 2-րդ և 6-րդ բանակային կորպուսները: Այդ խմբավորման առջև խնդիր էր դրված նվաճել նախ Արևելյան Հայաստանը, ապա մտնել Թիֆլիս և վերահսկողություն հաստատել Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղու վրա: Դրանից հետո ծրագրվում էր ապագա Ադրբեջանի հետ միավորումը, մի պետություն, որը դառնալու էր պանթուրքիզմի պլանի գլխավոր հենակետը¹:

Այս հանգամանքները կարևոր են ճիշտ պատկերացնելու համար մայիսյան հերոսամարտերի, մասնավորապես, Ղարաքիլիսայի ու Բաշ-Ապարանի դերը հումակովկասյան քաղաքական իրավիճակում:

Թուրքական երեք զորամիավորումների ռազմական խնդիրներն անմիջականորեն կապվում էին Բաշ-Ապարանի, որից հետո Ղարաքիլիսայի հետ: 2-

¹ Մելիքյան Վ., Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը, Հայկական բանակ ռազմագիտական հանդես, 1998, 2(16), էջ 49:

րդ կորպուսի 1-ին գորախումբը և 5-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիան Մյուրսել բեյի գլխավորությամբ, հարձակվելով Վորոնցովկայի(Տաշիր) ուղղությամբ, Քարախաչի լեռնանցքով պետք է դուրս գային Բոլնիս-Խաչեն, Բորչալու և, համագործակցելով աջ թևից (Ղազախից) դեպի Թիֆլիս շարժվող զորքերի հետ, գրավեին Թիֆլիսը, ապա նաև Բաքուն: 2-րդ գորախումբը (11-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիան, հրամանատար՝ Ջեմալ Ջավիդ բեյ) պետք է հարձակվեր Ջաջուռ-Համամլու (Սպիտակ)-Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Ղազախ-Ելիզավետոպոլ (Գանձակ) ուղղությամբ, և եթե մինչ այդ ձախ թևից հարձակվող (Վորոնցովկայի ուղղությամբ) թուրքական խումբը հասած լիներ Շուլավերի շրջան, նրան որոշակի օգնություն ցույց կտրվեր Թիֆլիսի ու դարձյալ Բաքվի վրա հարձակվելու համար:

3-րդ գորախումբը (1-ին բանակային կորպուսի 9-րդ Կովկասյան հետևակային դիվիզիա) պետք է հարձակվեր Ալեքսանդրապոլ(Գյումրի)-Բաշ-Ապարան ուղղությամբ՝ նպատակադրվելով հյուսիսից օղակել Երևանը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև շարժվեր Համամլու-Ղարաքիլիսա ուղղությամբ: Ստացվում է, որ թուրքերի ծրագրում Ղարաքիլիսա-Ղազախ ուղղությունը գլխավորն էր, որովհետև այն նախատեսում էր Բաքու հասնել Ղազախ-Աղստաֆա-Ելիզավետոպոլ գծով:

Ծրագրելով նվաճել Հայաստանը և այստեղից Թիֆլիս արշավել՝ թուրքական զերագույն հրամանատարությունը միաժամանակ հարձակում էր նախապատրաստում Արդահան-Ախալցխա-Ախալքալաք ուղղությամբ, որտեղ մայիսի 20-ից կենտրոնացվել էին խոշոր ուժեր²:

Մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը թողնելուց հետո հայկական կորպուսի հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը մայիսի 16-ին հաղորդում է Ջալալօղլի(Ստեփանավան)՝ Անդրանիկին. «Հրամայում եմ ձեր զորամասով դիրքեր գրավել Վորոնցովկայի մոտ՝ պաշտպանելով Լոռիի տափաստանը և որքան հնարավոր է կտրելով թուրքերի առաջխաղացումը: Ախալքալաքի և Ջալալօղլու հետ պահեցեք հարաբերությունը»³: Հենց Վորոնցովկայի մոտ էսադ փաշան հանդիպեց տեղի բնակչության առաջին լուրջ հակահարվածին, որտեղ արդյունավետ էին

² Лудшувейт Е.. Турция в годы Первой мировой войны, 1914-1918, Москва 1966, էջ 185-186:

³ Մելիքյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 50:

Անդրանիկի գործողությունները: Նրա հետ էին արևմտահայ կամավորական շարժման գործիչներ Սմբատը, Փիլոսը, Ճեպեճի Սարգիսը: Այս մասին Կարո Մասունին գրում է. «Անդրանիկը մոտ 2000 զինվորով Ջալալօղլի էր և կոլիմադրեր Ախալքալաքեն առաջացող Վեհիբ փաշայի ուժերուն»⁴: Ե. Տոկարժևսկու վկայությամբ հայերի մեջ այստեղ կովում էին նաև կանայք⁵: Կոտրելով հայերի դիմադրությունը՝ թուրքերը շարժվում են դեպի Ղարաքիլիսա: Մակայն, հասնելով Համամլու, Էսադ փաշան փոխում է դեպի Ղարաքիլիսա 36-րդ դիվիզիայի առաջխաղացման ուղին և Երևան տանող խճուղով շարժվում է Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ: Էսադ փաշայի նպատակն էր Ապարանի վրայով դուրս գալ Աշտարակ-Եղվարդ-Կոտայք գիծը և Քանաքեռի գրավմամբ փակել օղակն ու զինաթափել հայկական զորքը Երևանում: Թուրքերը Համամլուից անարգել առաջ են շարժվում և մայիսի 22-ին մտնում են Բաշ-Ապարան: Զինված հայ երիտասարդությունը կուտակվում է Քյուլուջա գյուղում, որտեղ նույն օրը Ջհանգիր աղայի եզդիների աշխարհագորի հետ դիմադրում են թուրքերին: Սարդարապատի թեժ ճակատամարտի ժամանակ՝ մայիսի 23-ին թուրքական 36-րդ դիվիզիայի ողջ մարտական կազմը ուղղվեց Բաշ-Ապարանի վրա: Թուրքական զորքերի այդ մտադրությունը խափանելու նպատակով Սարդարապատի ճակատից շտապ կերպով ուժեր տեղափոխվեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ⁶: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը, որը հետախուզության միջոցով արդեն տեղեկացել էր թուրքական այդ զորախմբի ռազմարշավի մասին, առանձնացրեց գնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ հրաձգային գունդը, գնդապետ Զալինյանի Պարտիզանական 2-րդ հեծյալ գունդը (100-120 ձիավոր), գնդապետ Սիլինի սահմանապահ գումարտակը: Շուտով Երևանից հասնում են մի քանի տասնյակ ապարանցիներ Արսեն Տեր-Պողոսյանի (Բաֆֆու «խենթի» որդու) ղեկավարությամբ, դիմադրություն ցույց տվողներին միանում են Մ. Հովհաննիսյանի և Ս. Ջալալյանի, բուլանըխցի Մուրադի և բաշգյառնեցի Մակեդոնի խմբերը, ինչպես նաև Սակեյարիի հրետանային մարտկոցը: Այս բոլոր ուժերը (6000 մարդ) Մ. Սիլիկյանը ընդգրկում է Երևանի զորաբաժնի 2-րդ խմբում, որը մայիսի 23-ից ղեկավարում էր Դրոն: Վերջինս ըստ Սիլիկյանի պլանի երկու գումարտակով,

⁴ Սարգսյան Ե, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918, Երևան, Հայաստան 1964, էջ 440:

⁵ Лудшубейт Е., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁶ Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 448:

հեծյալ պարտիզանական գնդով Աշտարակ-Բաշ-Ապարան խճուղու վրա պետք է գրոհեր թուրքերի վրա և նրանց հետ շարտեր դեպի արևմուտք⁷:

Մայիսի 24-ին, երբ 3-րդ թուրքական դիվիզիան շարժվում էր Բաշ-Ապարան-Աշտարակ գծով, Դրոն հասնում է Ալի-Քուչակ: Արդեն մայիսի 25-ին Դրոն գրոհում է Բաշ-Ապարանի հյուսիսային շրջանում: Հեծելագործի գրոհի հետևանքով Ղոնդաղսազ գյուղի մոտ կոտորվում են 30 ասկյարներ ու մի սպա: Մ. Սիլիկյանը դեպքերն այսպես է նկարագրում. «Թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը Դրոն ունեցավ Բաշ-Ապարանի մոտ: Չդիմանալով թուրքերի ճնշմանը՝ նրա ջոկատը հապճեպորեն հետ նահանջեց դեպի հարավ և թաքնվեց Ղազնաֆարի կիրճում, որտեղ սկսեց կարգի բերել իրեն և սպասել օժանդակ ուժերի ժամանմանը»⁸: Զուգահեռ ներկայացնենք նաև Հայկական կորպուսի շտաբի պետ գեներալ-վիշինսկու հեռագիրը Թիֆլիս. «Մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան թշնամին գերազանց ուժերով հարձակման դիմեց Բաշ-Ապարանի զորամասի դեմ և ձախ թևի կողմից մեր թիկունքն էր անցնում: Քանի որ օժանդակ ուժերը դեռ չէին հասել, ուստի մեր զորամասը հետ նահանջեց Ղազնաֆար (Ապարանի շրջանի Արագած գյուղի շրջակայքը), որտեղ միացավ օգնության եկած գնդապետ Դուլուխանյանի ջոկատին: Նահանջի ժամանակ մենք թողեցինք մի թնդանոթ»⁹: Ղազնաֆարի կիրճի դեպքերը բեկումնային դարձան այս ճակատամարտում: 1929թ. Նազարբեկյանին հղած իր նամակներից մեկում Մ. Սիլիկյանը դարձյալ գրում է. «Ես օժանդակ ուժեր նշանակեցի՝ երկրորդ հեծյալ գունդը և կարծեմ 4 հրանոթ: Հիշյալ օգնական ուժերը հասնում են, ջոկատը մայիսի 27-ին հարձակման է անցնում Բաշ-Ապարանից հարավ, և, ինչպես զեկուցեց Դրոն, նրա դեմ կանգնած էին թուրքերի գերակշիռ ուժեր»¹⁰: Արագածի բարձունքները թուրքերի կողմից գրավված լինելու պատճառով հայկական զորագնդերը գրկվել էին Արագածի ուղղությամբ հարձակվելու, թներում տեղաշարժվելու հնարավորությունից: Ուստի, Դրոն որոշում է հիմնական ուժերը կենտրոնացնել Բաշ-Ապարանի ճակատի կենտրոնում և անսպասելի գրոհով ճեղքել թուրքական զորքերի

⁷ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 177:

⁸ Թուրքյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտ, Երևան 1969, էջ 159:

⁹ Սելիքյան Ա., 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերը մասնակիցների հուշերում-
https://arar.sci.am/Content/39365/file_0.pdf:

¹⁰ Թուրքյան Հ, նշվ. աշխ., էջ 266:

պաշտպանությունը՝ նրանց զրկելով թևերում ձեռք բերած առավելություններից: «Ալագյոզում,-պատմում է Դրոն,-ունեի մի բատալիոն՝ թողեցի երկու վաշտ: Էն երկու վաշտն էլ իջացրի: Ռեզերվնի բատալիոնից էլ երկու վաշտ ուղարկեցի կենտրոն: Ուրեմն կենտրոնում ունեմ վեց վաշտ»¹¹: Նա Սակեյարիի մարտկոցը, Կորոլկովի ու Ջհանգիր աղայի հեծելագործ առաջին գծից դուրս է բերում թիկունք: Մայիսի 28-ի առավոտյան Դրոն հարձակման հրաման է տալիս: Թուրքերն իրենց գլխավոր ուժերը անառիկ բարձունքներից տեղափոխում են ճակատի կենտրոն, որտեղ Դրոն աննկատ կենտրոնացրել էր իր զորաջոկատի մեծ մասը: Վերհիշելով՝ Դրոն գրում է. «Էստեղ էր, որ Կորոլկովն իր պատմական դերն արեց: Ասի կավալերիան մեռցնելու եմ ուղարկում: Ջհանգիր աղային էլ ուղարկեցի: Բայց կավալերիայի պատմության մեջ քիչ ա պատահել՝ 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին: Բայց, ճղեց: Ջեմյակն էլ սպանվեց, բայց այդպես արագ փախուստ ես չէի սպասում թուրքերի կողմից»¹²:

Երևանի «Աշխատանք» թերթը մայիսի 29-ին հրապարակում է մայիսի 28-ի երեկոյան ժամը 23-ին ստացված հեռագիրը, որն ազդարարում էր Սարդարապատից հետո երկրորդ հաղթանակը. «Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ երեկ մեր զորամասերը դիմեցին հարձակման, թշնամին իր դիրքերեն դուրս վանեցինք: Մերոնք կհետապնդեն նահանջող թշնամին»¹³:

Մարտերը Բաշ-Ապարանում շարունակվեցին մինչև մայիսի 29-ը: Թուրքերը ջարդվեցին ու հեռացան արևմուտք՝ Թափանագետի բարձունքները, դեպի Դյուզբյանդ գյուղը: Մ. Սիլիկյանի վկայությամբ կովի դաշտում թշնամին թողեց 200 սպանված և մեծ թվով զենք ու զինամթերք:

Բաշ-Ապարանի հաղթանակը, իրավամբ, պետք է համարել «Սարդարապատի հրաշքի» հետևանք, այն իմաստով, որ Սարդարապատը, ընդհանուր հաղթանակի հույս ներշնչելով, առաջ բերեց Բաշ-Ապարանի ճակատում ևս հաղթելու անհրաժեշտություն:

¹¹ Մելիքյան Ա., 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերը մասնակիցների հուշերում-
https://arar.sci.am/Content/39365/file_0.pdf:

¹² Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան 2014, էջ 145:

¹³ «Աշխատանք», Երևան 1918թ., մայիսի 29:

ԳԼՈՒԽ 2 ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ

Արագածոտնի մարզի Ապարան քաղաքը հայկական հնագույն բնակավայրերից է: Եղել է Հայաստանի Նիգ գավառի կենտրոնը՝ Գնթունյաց նախարարական տան նստավայրը, որտեղ մինչ օրս կանգուն է 5-րդ դարում նրանց կառուցած Քասաղի բազիլիկը (Ապարանի սբ. Խաչ եկեղեցին): 10-րդ դարում Քասաղը սկսում են անվանել Ապարանք, այսինքն՝ պալատ: Քասաղն՝ Ապարան անունը ստացել է նաև այն բանից հետո, երբ Մոկաց Ապարանք գյուղի Ապարանից Սուրբ Խաչ վանքի մասունքը տեղափոխվում է այստեղ: Ըստ ավանդության՝ Ապարան անվանումը պայմանավորված է լուսե կանթեղով, որն առանց պարանի կախված է եղել երկնքից: Այստեղից էլ առաջացել է Անպարան անվանումը, որը հետագայում հնչյունափոխվելով դարձել է Ապարան: Քաղաքում մի բարձունքի վրա վեր է սլանում Բաշ-Ապարանի հերոսամարտին նվիրված «Վերածնունդ» հուշահամալիրը: Այն կառուցվել է 1979թ. ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով(նրա վերջին աշխատանքն էր): Տեղական սև տուֆը առանձին շուք է տալիս հուշարձանին, որը դեպի երկինք վեհորեն հառնող եռախորան կառույց է և ներկայացնում է վերջին հարյուրամյակի պատմական երեք կարևոր դրվագ: Առաջինը նվիրված է եղեռնի զոհերի հիշատակին, երկրորդը՝ Ապարանի հերոսամարտի մասնակիցներին, երրորդը՝ հայրենական մեծ պատերազմի ապարանցի մասնակիցներին: Հուշահամալիրն իր ամբողջական տեսքին եկավ, երբ 2000թ. ԱՄՆ-ից բերվեց Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի ղեկավար Դրոյի՝ Դրաստամատ Կանայանի աճյունը և վերաթաղվեց այստեղ: Ասում են հենց այս վայրում էր նա նստում, հանգստանում, գրուցում իր սպիտակ ձիու հետ:

1918թ մայիսը կարող էր դառնալ հայ ժողովրդի գոյության վերջին օրերը հայրենիքում: Օսմանյան զորքերն անցել էին Ախուրյան ու Արաքս գետերը և շարժվում էին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Վանաձորի ուղղությամբ: Ոտքի էին ելել նաև Երևանի նահանգի մահմեդականները՝ թուրքեր, քրդեր, թաթարներ: Արարատյան դաշտը շրջափակվել էր թուրքերով: Դիմադրությունը շատերին թվում էր անիմաստ, բայց ու՞ր փախչել: Երևանի նահանգի ղեկավարությունը՝ Արամ

Մանուկյանի և գորահրամանատար Դրոյի գլխավորությամբ հայ ժողովրդի այս տազնապալի պահին որոշում կատարեց թուրքերի առաջխաղացումը կանխել Արարատյան դաշտում: Արամ Մանուկյանը դիմեց երևանցիներին՝ «Մենակ ենք ու պիտի ապավինենք մենակ մեր ուժերին»¹⁴: Երևանի գորահրամանատար Մովսես Միլիկյանն էլ դիմեց բոլորին՝ զինվորագրվելու իրենց իսկ զենքերով: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին առաջարկում են տեղափոխվել Բյուրական, բայց նա հրաժարվում է և ամբողջ պայքարի ընթացքում ոգեշնչում ժողովրդին: Ահա այս ժամանակ էր, որ ծնվեց ինքնապաշտպանության վճիռը. կանգնել թշնամու դեմ, չգաղթել և չհանձնվել նրա ողորմածությանը: Ալեքսանդրապոլից դեպի Երևան շարժվող թուրքական զորքերը չէին սպասում նման ինքնապաշտպանության:

Ապարանի ինքնապաշտպանական հերոսամարտն ավարտվել է փառահեղ հաղթանակով: Թուրքերն այդ ճակատում տվել են 3000-ից ավելի զոհ: Մեծ է Ապարանի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի պատմական նշանակությունը, իր նշանակությամբ այն չի զիջում Սարդարապատի ճակատամարտին: Այդ հերոսամարտերը մեր ժողովրդի գոյատևման նոր Ավարայրն էին՝ մեկը Արաքս գետի, մյուսը՝ Քասաղ գետի ափին:

Սարդարապատի թանգարանի «Փաստաթղթի ֆոնդում» պահվող հուշերի մի մասում էլ ներկայացվել է Բաշ-Ապարանի հերոսամարտը: Բաշ-Ապարանի հերոսամարտը ձախողեց Ապարան-Եղվարդ կամ Ապարան-Աշտարակ ուղղությամբ Երևանն ու Արարատյան գորախումբը շրջապատման մեջ վերցնելու թուրքերի ռազմական ծրագիրը: Այս ճակատամարտին անդրադարձել է Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանն իր հուշերում. «Ինչպես հայտնի է, կանոնավոր զորամասերը Բաշ-Ապարանի ճակատ են հասնում մայիսի 23-ի երեկոյան: Այդ օրը աշխարհագրաբանները ծանր ու համառ մարտեր են մղել և, տեղի տալով հակառակորդի գերակշռող ուժերին, հարկադրված նահանջել են պաշտպանության երկրորդ բնագիծ»¹⁵:

Այսպիսով, հանգում ենք այն հետևության, որ պատմական իրադարձություններն ավելի հավաստի են դառնում, եթե դրանք արխիվային ու այլ

¹⁴ Մելքոնյան Ա., Միմոնյան Ա., Հայոց պատմություն 9, Երևան, Զանգակ 2019, էջ 10:

¹⁵ Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 159-160:

նյութերից բացի հենվում են նաև տվյալ շրջանի վերաբերյալ առկա գրավոր ու բանավոր հիշողությունների վրա: Այս հուշերը մեկ անգամ ևս փաստում են ռազմական գործողությունների հավաստիությունը: Այն լուրջ սկզբնաղբյուր է հետագա գիտական ուսումնասիրությունների և առանձին փաստերի վերլուծության ու լուսաբանման համար:

Ապարանցի և հարևան գավառներից օգնության եկած աշխարհագրայինների, զինվորների հիշատակին, բացառապես Ապարանի ժողովրդի պայքարի արդյունքում խորհրդային տարիներին՝ 1974-1979 թվականներին, բազմավաստակ ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի նախագծով, կանգնեցվել է սերունդների հիշողությանն ուղղված «Վերածնունդ» հուշարձան-կոթողը: Հուշարձանի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել 1979թ. մայիսի 28-ին: Հուշարձանի կառուցման աշխատանքներին զուգահեռ բարեկարգվել ու կանաչապատվել է շուրջ 7 հեկտար տարածք: Տնկվել է մոտ 500 եղևնի և ավելի քան 500 բարդի: Հիմնվել են Նշանավոր հյուրերի, Զինակոչիկների, Նորապսակների ծառուղիները: Միաժամանակ, Արցախյան ազատամարտում զոհված ապարանցիներին հուղարկավորելու համար 1991 թվականին ընտրվել է հուշարձանի արևելյան եզրաթումբը, որտեղ տարիների ընթացքում ձևավորվել է գերեզման-հուշահամալիր:

2000թ. մայիսի 28-ին «Վերածնունդ» հուշարձանի արևմտյան եզրաթմբի վրա հուղարկավորվել է Ապարանի հերոսամարտի ղեկավար Դրոյի՝ Դրաստամատ Կանայանի աճյունը: Ճիշտ կլիներ, որ այստեղ վերահուղարկավորվեն նաև ճակատամարտի կազմակերպիչներ Սեդրակ Զալալյանի (թաղված է Դետրոյթում) և Արսեն Տեր-Պողոսյանի (թաղված է Բուխարեստի հայկական եկեղեցու մոտ) աճյունները:

Տասնամյակների ընթացքում Ապարանի հերոսամարտի հուշարձանը վերածվել է հայրենիքի համար կռված և ընկած հերոսների հիշատակը հավերժացնող հուշահամալիրի: 2005թ. մայիսի 28-ին «Նիզ-Ապարան» հայրենակցական հասարակական կազմակերպության նախաձեռնությամբ Արագածի շուրջը՝ ավելի քան 160 կիլոմետրանոց շրջագծով կազմակերպվեց, հիրավի, աննախադեպ միջոցառում՝ «Միասնության շուրջպար»-ը:

Այսպիսով, ռազմաքաղաքական գործընթացների բերումով հայ ազգային-քաղաքական ղեկավար ուժերը ստանձնեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատի պաշտպանության ծանր առաջադրանքը, իսկ նորահռչակ հայկական պետությունը դարձավ աշխարհամարտի մասնակից կողմ: Հետագայում այս հիմքի վրա է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը կարողացավ իրավական ճանաչում ստանալ Անտանտի երկրների կողմից, մասնակցել հաշտության խորհրդաժողովին, և, վերջապես, իր տարածքային ու քաղաքական իրավունքները ձևակերպել Մերի պայմանագրով:

Եզրակացությունն այն է, որ հայ պետական և ռազմական միտքը, վայրիվերումներով հանդերձ, հրաշքներ էր գործում՝ դիմադարձելով լրջագույն արհավիրքների: Եթե հերոսամարտերի կողքին չլիներ քաղաքական «միամիտ» վարվելակերպն ու իրականության սխալ ընկալումները, ապա մենք կունենայինք այլ պատկեր և հաղթանակների փայլուն շարք: Օտարները միշտ էլ նշել են այն պարագան, որ հայերին պարզապես անհնար է հաղթել, կարելի է խորամանկել, սադրել, բաժանել՝ դրանով հասնելով հաջողության: Պատմության դասերը մեզ համար շատ կարևոր են, քանզի կանխում են հետագա ձախողումներ: Մեր մերձակա հաղթանակների գրավականը ռազմա-քաղաքական մտածողությանը, ինչպես նաև ազգային ու հոգևոր արժեքներին տիրապետելու հմտությունն է:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Բաշ-Ապարանի հաղթանակը իրավամբ պետք է համարել «Մարդարապատի հրաշքի» հետևանք, այն նույնքան կարևոր ու կենսական էր, որքան Մարդարապատը: Այս և մյուս երկու հերոսամարտերում հայ ժողովուրդը կարողացավ թշնամուն արժանի հակահարված տալ ու վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը զավթելու և տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Եղեոն տեսած, կյանքի ու մահվան եզրին կանգնած հայ ժողովուրդը ոչ միայն պահպանեց իր ֆիզիկական գոյությունը, այլև ստիպեց հակառակորդին հաշվի նստել իր հետ և ճանաչել իր անկախ ապրելու իրավունքը: Մայիսյան հերոսամարտերը դարձան նոր ժամանակների Ավարայր, իրենց խաղացած դերով ու նշանակությամբ, հիրավի, հայ ժողովրդի պատմության ամենահերոսական դրվագներից են: Այս դեպքերով, կարելի է ասել, փակվում է հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական իրադարձություններով հարուստ նոր պատմության շրջանը և սկսվում է նորագույն՝ հայկական պետականությունների պատմության ժամանակաշրջանը:

Նորագույն ժամանակաշրջանը ևս լի է ոչ պակաս ողբերգական իրադարձություններով ու հերոսապատման դրվագներով, և ցանկացած ուսուցչի պաշտքն է անցյալի փառապանծ էջերը վկայակոչելով, արիություն, ուժ, կամք և ազգային արժանապատրություն վեհ գաղափարներ սեմանել մեր սերունդների մատաղ սրտերում:

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հերթական ատեստավորման ենթակա ուսուցիչների վերապատրաստման
դասընթացներ

ԱՐՓԻՆԵ ԳԱՌԵԿԻ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ը ԵՎ ԷՐԵԲՈՒՆԻ ԱՄՐՈՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Հետազոտական աշխատանք

Ղեկավար՝ Ս. Աղաջանյան

ՎԱՆԱԶՈՐ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1 ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ	4
ԳԼՈՒԽ 2 ԷՐԵՔՈՒՆԻ ԱՄՐՈՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ.....	7
ԳԼՈՒԽ 3 ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	10
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	13
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	14

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթությունը անձի որակական հատկանիշ է և իրավունք: Սովորել ցանկանալը և սովորել կարողանալը եղել և մնում են որպես կրթության գերխնդիրներ: Դրանց իրականացումը հնարավոր է միայն աշխատանքների ճիշտ պլանավորումով՝ ուսումնառության հենց առաջին օրվանից:

Հայոց պատմության դասերը մեծ հնարավորություն են տալիս սովորողներին ձևավորելու ազգային գիտակցությունն ու մտածողություն: Հայոց պատմությունը բովանդակում է դաստիարակչական վիթխարի ներուժ, հայրենասիրություն:

Աշխատանքի նպատակն է

- ներկայացնել «Արգիշտի I-ը և Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը» թեմայի տեսական մասը
- թեմայի դասավանդումը հանրակրթական դպրոցում:

Արդիականությունը: Ուսուցիչը ցանկացած նոր նյութ բացատրելիս պետք է փնտրի այնպիսի միջոցներ, որոնք էլ ավելի հետաքրքիր կդարձնեն դասապրոցեսը, աշակերտներին կներգրավեն նոր նյութի ներկայացման ընթացքին: Մեր ժամանակների ուսուցիչը ոչ միայն պետք է ունենա հարուստ գիտելիքներ, համակողմանի զարգացվածություն և լայն մտահորիզոն, այլև կարողանա իր ունեցածը դարձնել սովորողների սեփականությունը, անընդհատ հարստացնի նրանց գիտելիքները, կարողությունները և հմտությունները: Այս հիմնխնդիրը կարելի է լուծել ուսուցման և դաստիարակության գործընթացները օպտիմալացնելու, նոր մեթոդներ հայտնագործելու, հին մեթոդները կատարելագործելու, դրանք կիրառելիս նորին զուգակցելու, ուսուցման տեխնիկական միջոցները լայնորեն օգտագործելու միջոցով:

Վանի թագավորությունը կատարեց իր պատմական առաքելությունը: Նրա գոյության երեք դարերի ընթացքում տեղի ունեցավ հայկական ցեղերի համախմբումն ու հայ ժողովրդի կազմավորումը՝ որպես մեկ միասնական ժողովրդի՝ մեկ միասնական հայրենիքում:

ԳԼՈՒԽ 1 ԱՐԳԻՇՏԻ I-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ք. ա. III-I հազարամյակների ընթացքում Հայաստանն իր զարգացած պետականությամբ դասվեց աշխարհի հզորագայն և առաջատար երկրների շարքը, իսկ Ք. ա. IX -VII դդ. պատմությունը հայկական պետականության զարգացման կարևորագույն փուլերից է: Հայկյանների հայկական պետությունը՝ Արարատյան թագավորությունը, գոյատևեց մինչև Ք. ա. IX դարի կեսերը: Ասորեստանցիների դեմ մղված երկարատև ու համառ պատերազմների հետևանքով խիստ թուլացավ և ստիպված էր իր տեղը զիջել մեկ այլ քաղաքական միավորման. դա Բիայնիլի թագավորությունն էր: Գիտնականները պարզել են, որ Բիայնիլի անվանաձևը ծագում է Վան քաղաքի անվանումից, և դա է պատճառը, որ այդ երկիրն անվանում են նաև Վանի թագավորություն: Ինչպես գիտենք, հարևան ասորեստանցիները սովորույթի ուժով շարունակում են երկիրն անվանել Ուրարտու, այսինքն՝ Արարատ: Ահա այս անվանաձևի ներքո է, որ միջազգային ասպարեզում այդ երկիրն ստանում է պաշտոնական ու ընդհանրացված անվանում՝ Ուրարտու: Այս իրողությունը որդեգրվել է նաև գիտության կողմից և, ավանդույթի համաձայն, Վանի կամ Արարատյան թագավորությունն առ այսօր անվանում են Ուրարտու: Վանի թագավորներն իրենց թողած արձանագրություններում երբեք երկիրը չեն անվանել Ուրարտու և ժողովրդին՝ ուրարտացիներ: Նրանք օգտագործել են Բիայնիլի և քիայնացիներ ձևերը¹:

Մենուայի հաջորդի՝ Արգիշտի I-ի գահակալության տարիներին (մ. թ. ա. 786–764թթ.) Վանի թագավորությունը հասել է հզորության գագաթնակետին: Տերությունը ձգվել է Ուրմիայի ավազանի հարավից մինչև Ջավախք, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև անդրեփրատյան աջափնյա շրջաններ (ներառյալ Մելիտենե և Թաբալ երկրները), Մասիուս և Կորդվաց լեռներից մինչև Ճորոխի ավազան: Արգիշտի Ա-ի կառավարման տարիներին պատմության համար արժեքավոր աղբյուր են նրա անունով Հայկական լեռնաշխարհի զանազան վայրերում պահպանված սեպագիր արձանագրությունները՝ ավելի քան 30, մասնավորապես, Վան քաղաքի միջնաբերդի

¹ Հայոց պատմություն (հնագույն և հին շրջան), մաս 1, 6-րդ դասարանի դասագիրք /Հարությունյան Բ., Բարխուդարյան Վ., Ղարիբյան Ի., Հովհաննիսյան Պ., Եր., «ՄԱՆՄԱՐ», 2023, էջ 42:

Խորհուր կոչվող ժայռին փորագրված տարեգրությունը և նրա կրկնօրինակը: Խորհուրյան տարեգրությունը փորագրված է Վանի ժայռի հարավարևմտյան կոմուս, որի ոչ լրիվ պահպանված մասերը գրված ութ սունյակով կազմում են 380 տող: Խորհուրյան տարեգրության կրկնօրինակի՝ Վանի Սուրբ Սահակ եկեղեցուց գտնված երկու հատվածները պարունակում են 138 տողեր, որոնք չեն պահպանվել ժայռի վրա: Ուստի տարեգրության սկզբնական բնագիրը պետք է անցնէր 500 տողից: Արգիշտիի ութ արձանագրությունները որպես ժայռագրություններ (կամ քարագրություններ) իրենց տողերի քանակով առաջինն են ուրարտական արձանագրությունների մեջ²:

Իր թագավորության սկզբնական տարիներին Արգիշտի Ա-ն զգալի ջանքեր է գործադրել ամրապնդելու հոր՝ Մենուայի հյուսիսային արշավանքները անդրարաքսյան երկրներում: Գահակալման սկզբում Արգիշտին ջանքեր է գործադրել Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին Ուրարտու պետության մեջ միավորելու համար: Արգիշտին նախ միավորել է դեռևս անկախ կյանքով ապրող Դիաուեխի (Տայք), Զաբախա (Զավախք), Կատարգա, Իգա կամ Իյա (Չըլդըր լճի հարավում) և Էթիունյան ցեղային միության լայնատարած տերիտորիան (Սարիղամիշից մինչև Սևանա լիճը): Այնուհետև նվաճում է Էրիախի երկիրը (Շիրակ), իսկ Արաքսի վերին հոսանքում՝ Աբիլիանին (Աբեղյանք), Աբունին (Հավնունիք), Ուիտերուխին, Իրկուան կամ Էրիկուան(Մասյացոտն), Ուլուանի և Կիեխունի երկրները, հասնում մինչև Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը՝ Իշտիկունի և Լիկիու, Խաթե (Եփրատ գետից արևմուտք, Մալաթիա քաղաքի շրջան), Սևանի ավազանի ցեղերին³: Այնուհետև Արգիշտի I-ը ձեռնամուխ է եղել մերձուրմյան Մանա երկիրը Ուրարտուին միացնելուն: Ըստ Խորհուրյան տարեգրության, Արգիշտիի հետագա արշավանքները հաջորդաբար կատարվել են Ասորեստանի ազդեցության ներքո գտնվող Մանա, Պարսուա, Բուշտու և այլ երկրների դեմ: Ասորեստանի դեմ արշավանքներում Արգիշտին երբեմն հասել է մինչև Բաբելոն: Վճռական հարված հասցնելով Ասորեստանին՝ Արգիշտին տիրել է Հյուսիսային Ասորիքով և Ուրմիա լճի ավազանով անցնող առևտրական մայրուղիներին: Ասորեստանը իր առաջնակարգ դիրքը

² Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը,, Երևան 1940, էջ 157:

³ Ա. Մովսիսյան, Հայոց պատմության աշխարհակալությունները, Երևան 2008, էջ 14:

Առաջավոր Ասիայում հարկադրաբար զիջել է Ուրարտու պետությանը, որը հասել է հզորության բարձրակետին⁴:

Այսպիսով, ընկճելով Ասորեստանի ռազմական ուժերին՝ Արգիշտի I-ը իր գերիշխանությունն է հաստատում տարածաշրջանում: Վանի թագավորությունը դառնում է Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերությունը: Այս իրողությունը հավաստում են նաև իրենք՝ ասորեստանցիները: Նրանք արձանագրում են. «Արգիշտի Ուրարտացու անունը ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ռազմական ուժերը մեծաքանակ են»⁵:

⁴ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, էջ 154:

⁵ Նույն տեղում, էջ 155:

ԳԼՈՒԽ 2 ԷՐԵՔՈՒՆԻ ԱՄՐՈՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Արգիշտի I-ի գործունեության մեջ առանձնանում է քաղաքաշինության բնագավառը, նա ունեցել է նաև եռանդուն շինարարական և տնտեսական գործունեություն:

Արարատյան դաշտավայրի կամ ուրարտական «Ագա երկիր» փոխարքայության առաջին խոշոր ռազմա-ստրատեգիական ու քաղաքական կենտրոնը դարձավ ներկայիս Երևանի հարավ-արևմտյան մասում հիմնադրված մեծ քաղաքը՝ Արին բերդ բլրի կատարին վեր խոյացող հսկայական ամրոցով: 1952թվականի պեղումների ժամանակ Արին բերդի փլատակների վերին շերտում հայտնաբերվեց 13 տողանոց սեպագիր արձանագրություն, որը փորագրված էր սրբատաշ բազալտի վրա՝ Արգիշտի Ա թագավորի անունից: Այդ կարևոր վավերագիրը հավաստում էր, որ Արին բերդ բլրի վրա ու նրա շրջակայքում Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորը, Խալդի ատժո գորությամբ, Էրեբունի անունով հոյակապ քաղաք կառուցեց «ի հզորություն Բիայնիլի երկրների և ի սարսափ թշնամու երկրների...»: Ընթերցումը վերջնականապես ճշտվեց 1952-1953 թվականներին, երբ Կարմիր բլուրի պեղումներով հայտնաբերված բրոնզե դեկորատիվ վահանների նվիրատվական արձանագրություններից հայտնի դարձավ «Էրեբունի» ընթերցումը (նախապես ընթերցում էին Իրպունի, Իրբունի, Էրեբունի): Բարեբախտաբար այս քաղաքի անունը և նրա հիմնադրման հետ կապված որոշ մանրամասներ պահպանվել էին Արգիշտի Ա թագավորի նշանավոր Խորխորյան տարեգրության այն հատվածում, որտեղ հիշատակվում են արևելյան այդ հզոր տիրակալի թագավորության հինգերորդ տարվա իրադարձությունները: Ուստի, եթե Արգիշտի Ա-ի գահակալության առաջին տարին Ք. ա. 786 թվականն էր, իսկ Էրեբունին կառուցվել էր այդ պահից չորս տարի անց, ապա Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման տարեթիվը պետք է համարել Ք. ա. 782 թվականը⁶:

Արգիշտի I-ի կողմից Ք. ա. 782թ. հիմնադրված այս բնակավայրում արքան բնակեցրել է Խաթե և Ծուպանի երկրներից Ք. ա. 783թ. գերեվարված բնակչության

⁶ Հայ ժողովրդի Պատմություն, 2. 1., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 305-306:

(29284 մարդ) մի մասին (6600 զինվոր), որը համալրվել է Սարդուր II-ի կողմից՝ Ք. ա. 751-750թթ. մերձասորեստանյան, մերձուրմյան, Բաբելոն և հարակից տարածքներ կատարած արշավներից գերեվարված բնակիչներով: Դրա հետևանքով Ագա երկրում (հիմնականում Հոկտեմբերյանի շրջանը՝ ներառյալ Երևանի տարածքը) ձևավորվել է խայտաբղետ կազմ ունեցող բնակչություն, որը բնակեցրել է նաև Արին-բերդի հյուսիսակողմի արևելյան և արևմտյան մասերի բարձունքները⁷:

Ամրոցաշինությունն Ուրարտուում իրականացվում էր պետության կողմից՝ կիրառելով միասնական շինարարական չափորոշիչներ, խնամքով մշակված հատակագիծ և շինարարական միջոցներ: Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդը ևս կառուցվել է նույն սկզբունքներով: Երևանի Էրեբունու վարչական շրջանի Նոր Արեշ ու Վարդաշեն թաղամասերի միջև բարձրացող և շրջակայքի վրա իշխող դիրք ունեցող բլրի վրա կառուցված միջնաբերդն իրենից ներկայացնում է եռանկյունաձև հատակագիծ ունեցող խոշոր համալիր՝ շուրջ 1.5 հա տարածքով: Պարսպապատերն ունեն ուրարտական ամրաշինությանը բնորոշ անկյունային աշտարակներ և որմնահեցեր: Դրանք դուրս են գալիս պատից 1.05–1.1մ, միջինում ունեն 5մ լայնություն և գտնվում են միմյանցից հավասարաչափ՝ 8 մ հեռավորության վրա: Ապահովելու համար պարիսպների ամրությունը՝ բիայնացի շինարարները ձգտում էին պատերի հիմքերը դնել մայր ժայռի վրա՝ աստիճանաձև հարթեցնելով ժայռը պարսպի հաստությանը համապատասխան՝ հաճախ ամրության համար տալով որոշակի թեքություն դեպի ներս: Հարթեցված “աստիճաններ”-ի վրա դրվում էր պարսպի քարե հիմքը, որը շարվել է բազալտ և տուֆ քարերով: Էրեբունիում քարե հիմնապատի բարձրությունը կազմում է առնվազն 3մ, որի վրա բարձրացվել է հում աղյուսի պատը:

Ամրոցի ելումուտն ապահովվել է երկու մուտքերի միջոցով: Դրանցից առաջինը բացվել է 1958թ. և երկար ժամանակ համարվում էր ամրոցի միակ մուտքը: Այն գտնվում է միջնաբերդի հարավարևելյան կողմում, բլրի՝ առավել դյուրամատչելի հատվածում: Ունեցել է միևնույն առանցքով հաջորդաբար տեղադրված զույգ դարպասներ: Երկրորդ մուտքը հայտնաբերվել է ամրոցում իրականացված նոր

⁷ Խնկիկյան Օ., Վանի թագավորության անկումը՝ ըստ Արարատյան դաշտի հուշարձանների պեղումների արդյունքների, հոդված, էջ 243-262:

պեղումների ընթացքում: Այն բացվել է արևմտյան պարսպապատի մեջ, լայնությունը կազմում է մոտ 4 մ, իսկ այստեղից սկիզբ առնող “փողոց”-ը տանում է դեպի Խալդի աստծո տաճար:

Էրեբունիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է տուֆակերտ խողովակաշար, որով, ինչպես ենթադրվում է, խմելու ջուր է հասցվել ամրոց: Բացի դա, ամրոցն ունեցել է ջրահեռացման համակարգ⁸:

Այսպիսով, Էրեբունին ուրարտական խոշոր ռազմա-ստրատեգիական հենակետ էր և իր հզոր զինվորական կայազորով կոչված էր ամրապնդելու երկրի դիրքերը հյուսիսային սահմանների հատվածում, ռազմատենչ ցեղախմբերի ներխուժման վտանգը կանխելու համար: Մյուս կողմից Արարատյան հարթավայրը Էրեբունիի հետ մեկտեղ, Վանի շրջանից հետո, ուրարտական պետության երկրորդ խոշոր տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր: Էրեբունիի հիմնադրման ժամանակ Ուրարտուն, որպես պետություն, հասել էր տնտեսական, քաղաքական, ռազմական հզորության և գերիշխում էր Առաջավոր Ասիայում:

⁸ Գրեկյան Ե., Էրեբունի ամրոցը, Պատմաբանասիրական հանդես № 2, 2018-
<https://artsakhib.am/2019/09/04/ էրեբունի-ամրոցը/>:

ԳԼՈՒԽ 3 ԹԵՄԱՅԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քանի որ թեման բավականին ծավալուն է, իսկ ժամանակը՝ քիչ, այդ իսկ պատճառով ուսուցչի խնդիրն է ժամանակը ճիշտ օգտագործել: Դասի համար շատ կարևոր է աշակերտների մոտ տպավորվի, որ Արգիշտի Առաջինի օրոք Ուրարտուն իր հզորության գագաթնակետին էր, որ նրա կառավարման տարիներին Վանի թագավորությունը ընդգրկում էր ոչ միայն Հայաստանը, այլև զգալի տարածքներ նրա սահմաններից դուրս:

Արգիշտի Ա-ին հարկավոր է ուսումնասիրել տարբեր տեսանկյուններից՝ թե՛ որպես քաղաքական գործչի, թե՛ որպես ռազմական առաջնորդի, և՛ թե որպես խոշոր շինարարի:

Դասի վերջնարդյունքներն են.

- աշակերտները կարողանան ճիշտ ներկայացնել Արգիշտի Ա-ին որպես հզոր քաղաքական գործիչ
- աշակերտները կարողանան ճիշտ ներկայացնել Արգիշտի Ա-ին որպես հզոր ռազմական առաջնորդ
- աշակերտները կարողանան ճիշտ ներկայացնել Արգիշտի Ա-ին որպես հզոր շինարար
- աշակերտները կարողանան ազատ արտահայտել իրենց միտքը:

Դասը սկսում ենք նախապատրաստական փուլից: Դասին անհրաժեշտ պարագաներն են դասագիրք, աշխատանքային տետր, լրացուցիչ նյութեր, գունավոր թղթեր, նախօրոք պատրաստված քարտեր, քարտեզ:

Դասն առավել նպատակահարմար է սկսել մտազրոհով: Այս միջոցով ուսուցչի խնդիրն է վեր հանել աշակերտների նախնական գիտելիքները, խթանել նրանց հետաքրքրությունը, գրավել ուշադրությունը: Առաջնորդվելով «չկա սխալ կարծիք» եզրույթով, աշակերտների արտահայտած պատասխանները գրում ենք գրատախտակին, ապա կատարում այդ գրածների վերլուծություն: Ժամանակը արդյունավետ օգտագործելու համար նպատակահարմար է տրամադրել 5 րոպե:

Որպես դասի նորարարական ու արդյունավետության բարձրացման միջոց, «Արգիշտի I» դասը ուսումնասիրելիս կարելի է կիրառել «Խաղ

ճանապարհորդություն» մեթոդը. այն ուսուցում է երևակայական մտապատկերների միջոցով, որի արդյունքում աշակերտը մտովի տեղափոխվում է պատմական կոնկրետ ժամանակաշրջան և ստանձնում է կոնկրետ դերակատարում: Սա մի ռազմավարություն է, որը հենվում է աշակերտների ակտիվ երևակայության վրա: Երեխաները սիրում են երազել: Ուստի, այնպիսի գործողություններ, ինչպիսիք են՝ դերային խաղը, երևակայական պատկերները, մտքի անկաշկանդ թռիչքը, նրանց խաղի բնականոն տարրերն են: Ուսուցման մեթոդը /հունարեն *metodos*՝ ճանապարհ ինչ-որ տեղ, ինչ-որ բանի տանող/ մանկավարժի և սովորողի՝ ուսուցման նպատակներին ուղղված և որոշակիորեն կարգավորված գործունեություն է: Խաղի համար ցանկալի է ընտրել հետաքրքիր տարբեր տեսակետներ պարունակող թեմաներ, հետևաբար դրան մասնակցողները պետք է ներկայացնեն տարբեր դերեր:

Դերային խաղի միջոցով.

- աշակերտներին ոգևորում ենք, որ կարդալու ընթացքում ստեղծեն սեփական մտապատկերները
- աշակերտները մտովի ստեղծում են կարծիքների և գաղափարների վառ պատկերներ, որոնք նպաստում են ավելի երկար մտապահել տեղեկատվությունը
- ժամանակի մեքենայի միջոցով երեխաները մտովի տեղափոխվում են պատմական կոնկրետ ժամանակաշրջան, որի շնորհիվ աշակերտները ավելի պատկերավոր կմտապահեն պատմական ժամանակաշրջանը:

Աշխատանքն ավարտելուց հետո անդրադարձ ենք կատարում Արգիշտի Ա-ի կատարած արշավանքներին: Դասի փուլերը տրամաբանորեն շաղկապված են:

Վերը նշված նյութը նախօրոք տրամադրվել է աշակերտներին, բաշխվել են դերեր (օրինակ՝ Արգիշտի I, որպես նվաճող և Արգիշտի I որպես շինարար): Աշակերտները «Խաղ ճանապարհորդություն» մեթոդի միջոցով՝ ժամանակի մեքենայի օգնությամբ մտովի հայտնվել են Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում և պատկերավոր, առաջին դեմքով ներկայացրել են իրենց կատարած աշխատանքները: Նվաճող Արգիշտի I-ը քարտեզի վրա ներկայացրել է իր նվաճումները: Շինարար Արգիշտի I-ը պատմել է իր կառուցած ամրոցների, քաղաքների և դրանց պաշտպանական կառույցների մասին:

Ամփոփելով Արգիշտի Ա-ի աշխարհակալության մասին մեր տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից դուրս շատ հեռու՝ մինչև Փոքր Ասիա և Պարսից ծոց (Բաբելոնիան ներառյալ), իսկ նրա քաղաքական ազդեցության ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Զագրոսի կենտրոնական շրջանները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նյութի ուսումնասիրման արդյունքում աշակերտները կարողանում են հասկանալ պետության անկախության և հզորության կարևորությունը և որ ցանկացած ինդիվիդ կամ հարց պիտք է լուծվի՝ ելնելով պետության շահերից:

Դասի արդյունքում հանգեցի այն եզրակացության, որ «Խաղ ճանապարհորդություն» մեթոդը բավականին արդյունավետ է, քանի որ երեխաների մոտ նկատեցի մեծ ոգևորություն, երևակայական պայծառ ու պատկերավոր միտք: Նման մեթոդի կիրառումը բարձրացրեց սովորողների տրամադրությունը՝ մտովի պատկերացնելով Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև գիտելիքի արդյունավետության առումով բավականին գոհացնող էր, քանի որ իմ առջև դրված նպատակը ամբողջությամբ կատարված էր:

Պետք է նշել, սակայն, որ խաղի արդյունավետությունը պայմանավորված է նրա կենսականությանը և նոր ապրումներով: Դա նշանակում է, որ մեթոդը պետք է կիրառել զգույշ ու մտածված: Եթե խաղեր անցկացվեն յուրաքանչյուր պատեհ-անպատեհ առիթներով, դրանք կարժեզրկվեն: Միաժամանակ, ցանկալի է մեթոդը կիրառել փոքր դասարաններում՝ խմբի փոքրաթիվ լինելը նպաստում է հանգիստ, ոչ ֆորմալ միջավայրի ստեղծմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հայոց պատմություն (հնագույն և հին շրջան), մաս 1, 6-րդ դասարանի դասագիրք /Հարությունյան Բ., Բարխուդարյան Վ., Ղարիբյան Ի., Հովհաննիսյան Պ., Եր., «ՄԱՆՄԱՐ», 2023, 80 էջ
2. Ա. Մովսիսյան "Հայոց Պատմության Աշխարհակալությունները" Երևան-2008 թ. 56 էջ
3. Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը,, Երևան 1940, 520 էջ
4. Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Հ. 1., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 990 էջ
5. Խնկիկյան Օ., Վանի թագավորության անկումը՝ ըստ Արարատյան դաշտի հուշարձանների պեղումների արդյունքների, հոդված, էջ 243-262
6. Գրեկյան Ե., Էրեբունի ամրոցը, Պատմաբանասիրական հանդես № 2, 2018- <https://artsakhlib.am/2019/09/04/ էրեբունի-ամրոցը/>

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հերթական ատեստավորման ենթակա ուսուցիչների վերապատրաստման
դասընթացներ

ԴԱՎԻԹ ՍԱՄՎԵԼԻ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ

Հետազոտական աշխատանք

Ղեկավար՝ Ս. Աղաջանյան

ՎԱՆԱԶՈՐ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1 ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ.....	5
ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	10
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	14
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	16

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Ամեն ոք իր մասին է մտածում: Իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթե նայող կայ, նայում է միայն յանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճկական ճակատ՝ տուն գնացող ռուսներին փոխարինելու համար: Եթե ընդհանուր ուժերով ճակատ պահելու խօսք էլ է լինում, դա լոկ խօսք է՝ գուրկ իրական հիմքից ու անկեղծութիւնից: Հայերով ո՛չ ոք չի հետաքրքրում, շօշափելի օգնութիւն հասցնելու մտքով: Դրա հակառակը, կայ դաւադրական վերաբերմունք: Մենակ ենք եւ պէտք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ճակատը պաշտպանելու եւ թե՛ երկրի ներսը կարգ հաստատելու համար»:

Ա. Մանուկյան

20-րդ դարը տվել է հայոց ազատամարտի այնպիսի նվիրյալներ, որոնք հայ ժողովրդի գոյամարտի օրհասական պահերին ցուցաբերել են ազգային-քաղաքական ու պետական գործիչներին բնորոշ աներևակայելի կազմակերպչական տաղանդ, նախաձեռնողականություն, երկաթյա կամք ու վճռականության, բացառիկ հետևողականություն և շրջահայացություն: Նման ազգային ու պետական մտածողության տեր գործիչներից էր Արամ Մանուկյանը:

Արդիականությունը: Ա. Մանուկյանի պետական գործունեության ուսումնասիրությունը արդիական է նաև մեր օրերի համար, երբ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը կանգնած է աշխարհաքաղաքական վերաձևումների կիզակետում: Արամ Մանուկյանի գործունեության փորձի ուսումնասիրությունը պէտք է ոչ միայն հայոց անկախ պետականության ամրապնդման համար ձեռնարկվող միջոցառումները ճիշտ պատկերացնելու համար, այլև այսօր հայադրբեջանաթուրքական բանակցությունների ընթացքն ու հեռանկարները հասկանալու առումով: Պայմանագրեր ստորագրելու, բայց դրանք չհարգելու թուրքական դաժան իրապաշտությունը իր արդիականությունը պահպանում է նաև մեր օրերում, ուստի Ա. Մանուկյանի նման գործիչներ անհրաժեշտ են մեր պետականությանը այսօր, վաղը և միշտ:

Արամ Մանուկյանի պետական գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք փուլերի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1915-1916 թվականները, երկրորդը՝ 1917-1918 թվականները, իսկ երրորդը՝ 1918-1919 թվականները:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակն ու խնդիրն է ուսումնասիրել Ա. Մանուկյան գործչի պետականամետ վարքը հենց 1918-1919թթ.՝ Առաջին Հանրապետության հիմնադրման ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման, ապա նաև պետականաշինության գործընթացում ունեցած առաջնակարգ և հսկայական ներդրման համար Արամ Մանուկյանը հայոց պատմության մեջ հավերժացավ որպես Հանրապետության հիմնադիր:

ԳԼՈՒԽ 1 ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

Հայ Ժողովրդի նշանավոր մշակութային, ռազմական, քաղաքական ու պետական գործիչների շարքում հայոց նորագույն պատմության մեջ իր կատարած դերով առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Արամ Մանուկյանը, որին դեռևս ժամանակակիցներն անվանել են «Հանրապետության հիմնադիր», «Արարատյան երկրի փրկիչ» և այլն: Ի՞նչ հանգամանքներ են հիմք ծառայել Ա. Մանուկյանին այդպիսի բարձր գնահատական տալու համար, որը նրան որոշակիորեն առանձնացնում, բարձրացնում է մյուս հայրենանվեր գործիչների շարքում: Հարցին ճիշտ պատասխանելու համար Արամի գործունեությունը պետք է դիտարկել ժամանակի իրադարձությունների համապատկերի և նույն ժամանակաշրջանում մյուս գործիչների ծավալած գործունեության հետ համեմատությունների հիման վրա: Այսպիսով, 1917թ. վերջին ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումը, որը սկսվել էր Փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած ամիսներին և խորացել Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, թուրքական ներխուժման վտանգի տակ դրեց Հայաստանի ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան մասը: Անհրաժեշտ էր արագացնել հայկական զորամիավորումների ստեղծումը, որոնք կփոխարինեին հեռացող ռուսական զորքերին: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ հայությունն իր բնօրրանում դեռևս չունեի կազմակերպված զինուժ և իշխանության իրապես գործող մարմիններ: Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը, որը կազմվել էր Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի օրինակով, թեև ըմբռնում էր դրության ծանրությանը, այնուամենայնիվ, իր անելիքների մասին հստակ պատկերացում չունեի: Այն հանգամանքը, որ հայության համար բախտորոշ այդ իրավիճակում հայ իրականության ղեկավարների և ազդեցիկ կառույցների կողմից Արամին վստահվեց Արևելյան Հայաստանի նշանակալի մասն ընդգրկող Երևանի նահանգի ղեկավարությունը, նրան որոշակիորեն տարբերում և բարձրացնում է մյուս գործիչներից:

Արամ Մանուկյանը ծնվել 1879թ. մարտի 19-ին Շուշի քաղաքում: Արամ Մանուկյանի ծնողները Սյունիքի Դավիթ Բեկ գյուղից են: Դավիթ Բեկ գյուղում կամ

Շուշի քաղաքում Արամ Մանուկյանի ծնվելու հանգամանքը որևէ բանով չէր փոխելու այն կյանքը, որ ապրեց նա: Ի վերջո, նա հայոց պատմության կարևորագույն դեմքերից մեկն է և հավասարապես կարող է լինել թե՛ այսօր վիճելի բնակավայրերի՝ Դավիթ Բեկ գյուղի կամ Շուշի քաղաքի ծնունդ, թե՛ Երևանցի, որտեղ ավարտել է թեմական դպրոցը, ապա՝ վերակերտել Հայոց պետականությունը, թե՛ կարսեցի, որտեղ կայացել է որպես հեղափոխական ու գաղափարական գործիչ, թե՛ վանեցի, որտեղ դարձել է լուսավորչական, քաղաքական, զինվորական առաջնորդ և պետական գործիչ: Արամ Մանուկյանը, մեկ կյանք ունեւ, բայց նա այդ մեկ կյանքը նվիրաբերեց հայոց պետականությանը, կուսակցական պատկանելությանը:

Նախնական կրթությունն ստացել է Շուշի քաղաքի ծխական դպրոցներից մեկում: Այդ դպրոցից հեռացվելուց հետո ընդունվել է Երևանի թեմական դպրոցը, որն ավարտել է 1903թ.: Վաղ հասակից անդամակցելով Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությանը՝ նա ամբողջ կյանքում անմնացորդ նվիրվել է կուսակցական գաղափարների կենսագործմանը: Կուսակցության շարքերում շարքային անդամից աճել ու դարձել է մի ամբողջ ազգի քաղաքական, պետական, ռազմական առաջնորդ: «Մեր կուսակցության մեջ ոչ ոք Արամի աստղը չունի»¹, - գրել է Սարգիս Օհանջանյանը:

1917թ. դեկտեմբերի 18-ին ժամանելով Երևան՝ Արամը անմիջապես կանխատեսելով հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգը, առաջադրեց հայ ժողովրդի պաշտպանությանն ու ազատությանը միտված պարզ և իրատեսական ուղեգիծ: Նա գտնում էր, որ հայությունը միայնակ է, որ ոչ-ոք նրան օգնելու մտադրություն չունի, և նա պետք է հենվի իր ուժերի վրա թե՛ թուրքական հարձակումից պաշտպանվելու, և թե՛ երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու համար²: Կարճ ժամանակ անց՝ 1918թ. մարտի 28-ին նա էլ ավելի հստակեցրեց հետապնդվելիք քաղաքական գիծը՝ նշելով. «Ցոյց տանք աշխարհին, որ Հայը ազատ, անկախ ապրելու իրատունք ունի: Այժմ կամ երբեք»³:

¹ Խուդդինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն, Երևան 2006, էջ 54:

² Մելքոնյան Ա., Միմոնյան Ա., Հայոց պատմություն 9, Երևան, Զանգակ 2019, էջ 10:

³ Մարյան Ա., Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երևան, 2005, էջ 163:

Երևան ժամանելուն պես, աչքի առաջ ունենալով Վանի նահանգապետության շրջանի պետական գործունեության փորձը, նա առաջադրեց գործողությունների խիստ որոշակի և համապարփակ ծրագիր և հետևողականորեն, քայլ առ քայլ կենսագործեց այն: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ձևավորել իշխանության նոր՝ գործող մարմին և շունչ տալ արդեն առկա մարմիններին: Նրա առաջարկությամբ ստեղծվեց Երևանի նահանգի իշխանության դյուրաշարժ մարմին՝ վեց հոգուց կազմված Հատուկ կոմիտե, որի առջև դրվեցին հստակ խնդիրներ: Միաժամանակ, ակտիվացվեց Ազգային խորհրդի գործունեությունը: Երկրորդ, անհրաժեշտ էր ձևավորել կանոնավոր զորք, որը թելադրում էր կատարել կազմակերպված զորահավաք: 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Հատուկ կոմիտեն հրապարակեց Արամի հեղինակած «Կոչ հայ զինուորներին» շրջաբերականը: Այն բոլորից պահանջում էր կանգնել հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում: Դրան հաջորդեց զորակոչի հայտարարությունը, որով նախատեսվում էր հավաքագրել Երևանի նահանգի և Զանգեզուրի գավառի 20-32 տարեկան բոլոր հայ զինապարտներին: Արամը, որի էությանը խորթ էին արհեստական և ստանդարտ մոտեցումները, ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնք կենսունակություն հաղորդեցին զորակոչին: Նախևառաջ, թշնամու դեմ կազմակերպված պայքարի բարձրացնելու նպատակով Արամի գլխավորությամբ ազգային մարմիններն ու գործիչները ժողովրդի շրջանում ծավալեցին քարոզչական լայն աշխատանք: Բացի այդ, հատուկ ուշադրություն դարձվեց զինվորների ընտանիքների նյութական ապահովությանը՝ այդ խնդիրը հստակ սահմանված կարգով դնելով գյուղական համայնքների վրա: Մարտունակ և հայրենասեր բանակ ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր զորակոչել բոլորին՝ առանց բացառության, հակառակ դեպքում գործը կձախողվեր, այն պարզ պատճառով, որ յուրաքանչյուր զորակոչվող, տեսնելով, որ իր դրացին խուսափում է ծառայությունից, ինքը ևս կփորձեր խույս տալ դժվարություններից: Այդ իսկ պատճառով զորակոչի էին ենթակա նաև նախկինում ինչ-ինչ պատճառներով նրանից ազատվածները: Ծավալվեց վճռական պայքար դասալիքների, զենք-զինամթերք, պետական գույք հափշտակողների դեմ⁴:

⁴ Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության խնդրի ծագումնաբանությունը 1876-1920, Երևան, Լուսակն 2009, էջ 187:

Դրանով խնդիրը ամբողջովին չէր կարող լուծվել: Անհրաժեշտ էր սանձել մահմեդականության հակահայկական խռովությունները, որոնք կազմակերպվում և ուղղորդվում էին թուրքերի կողմից: Այդ խռովությունները ոչ միայն խափանում էին գործարարների փոխադրումը ռազմաճակատ, այլև պատճառ էին դառնում, որ ռազմունակ հայերն իրենց հարազատներին պաշտպանելու համար գամված մնան սեփական բնակավայրերում կամ այդ նպատակով լքեն ռազմաճակատը: 1918թ. առաջին եռամսյակում հնազանդեցվեց 50-ից ավելի թաթարական գյուղ⁵: Այս միջոցառումները պայմանավորեցին գորահավաքի հաջող ընթացքը:

Արամ Մանուկյանին բնորոշող, նրա մեծությունն ընդգծող և պայմանավորող գծերից էին նաև նրա համեստությանը, ազնվությունն ու անշահախնդրությունը: 1918թ. մարտի 24-ին Սարիղամիշի անկումից հետո, ժողովրդական զանգվածների, զինվորականության և Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից ընտրվելով դիկտատոր, այսինքն, օժտվելով անսահմանափակ իշխանությամբ, նա մինչև վերջ այն օգտագործեց բացառապես հոգուտ համազգային շահերի, երբեք չձգտեց հարստության, երբեք չփորձեց իրեն վեր դասել ազգային ու զինվորական կառույցներից: Սա, թերևս, պատմության եզակի դեպքերից է: «Լինելով անսահմանափակ իշխանության տեր, նա ապրում էր հասարակ երևանցու նման, պատահում էր, որ ճաշի ժամանակ հաց չէր ունենում, իսկ թեյի ժամանակ՝ շաքար»⁶:

Արամի ջանքերը գերազույն լարման հասան 1918թ. մայիսին: Այդ բախտորոշ օրերին առավելագույնս դրսևորվեցին Արամ Մանուկյան պետական գործչին բնորոշ այնպիսի գծեր, ինչպիսիք էին իրավիճակին չհամակերպվելն ու շրջապատին չենթարկվելը: Այդ ծայրահեղ, թվում է, թե անհուսալի իրավիճակում նա դրսևորեց թշնամուն հակահարված հասցնելու աներեր վճռականություն, մեծագույն եռանդ ու լավատեսություն: 1918թ. մայիսի 19-ին Արամը գեներալ Մ. Միլիկյանի հետ ունեցած հեռախոսազրույցում անընդունելի է համարում հետագա նահանջը և Արարատյան դաշտում թշնամուն հակահարված տալու համար վստահեցնում, որ երկու օրվա ընթացքում գեներալին կտրամադրվի այդ բանի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ մարդկա- լին ուժ, զենք-զինամթերք և թիկունքի ոգևորությունը: Նա հրահանգում է

⁵ Մարյան Ա.. Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործը, էջ 71:

⁶ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան հրատ. 1993, էջ 148-149:

անհապաղ առանց տարիքի ու դիրքի խտրության, ռազմաճակատ ուղարկել բոլոր զինապարտներին⁷:

Մայիսյան հերոսամարտերի օրերին իրենց տրամաբանական վախճանին հասան նաև տարածաշրջանում զարգացող քաղաքական անցքերը: Մայիսի 26-ին Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Նույն օրը վրացիները, որոնք պահը հարմար էին նկատել զատվելու «խեղդվող» հայերից, հռչակեցին Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը կովկասյան թաթարների ներկայացուցիչները հայտարարեցին իրենց պետության ստեղծման մասին նրան տալով Ադրբեջան անունը:

Երկար քննարկումներից հետո՝ 1918թ. մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի անկախությունը, ավելի ճիշտ հայկական գավառների նկատմամբ Հայոց ազգային խորհրդի գերագույն և միակ իշխանությունը:

1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Այն անչափ ծանր էր հայ ժողովրդի համար, նրան թողնվում էր ընդամենը 11 հազար քառ. կմ տարածք և մի քանի կմ երկաթուղագիծ: Այդուհանդերձ, իրականանում էր անկախ պետականության վերականգնման հայոց բազմադարյան ձգտումը, որն ինքնին մեծ նվաճում էր դարավոր թշնամու դեմ երկարատև պայքար մղող հայության համար⁸:

Այսպիսով, ստեղծվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Այն ստեղծվեց ո՛չ թե մայիսի 28-ի հայտարարությամբ, ո՛չ ինչ-որ բանակցությունների, ո՛չ Թուրքիայի բարյացակամության շնորհիվ, այլ բացառապես մայիսյան հերոսամարտերի շնորհիվ, որոնց կազմակերպումը հնարավոր դարձավ առաջին հերթին Արամ Մանուկյանի քաղաքական մեծության, կանխատես մտքի, կազմակերպչական բացառիկ տաղանդի, աներեր վճռականության, անկոտրում կամքի շնորհիվ:

⁷ Սարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 77:

⁸ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 152-155:

ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Բաթումում թուրքական վերջնագիրն ընդունելուց հետո Ա. Ահարոնյանը Երևանի Հայոց ազգային խորհրդին հաղորդում էր. «... թեև փոքրիկ և աղքատ, բայց Ազատ Հայաստանի համար մենք պարտական ենք մեր գորքերի անձնագոհությանը: Որքան մեզ հայտնի է, գերմանացիները և թուրքերը Կովկասը բաժանում էին Վրաստանի և Ադրբեջանի, հայերին ապահովելով միայն ֆիզիկական գոյություն: Պետք է ենթադրել, որ մեր գորքի դիմադրությունը նրանց հարկադրեց ճանաչել և Հայաստանը»⁹: Հայոց դիմադրությանն ակնատես Վեհիբ փաշան հաստատում էր այն փաստը, որ հայ ժողովրդի դիմադրությունն իրենց հարկադրեց հաշվի նստել նրա հետ: Մատնանշելով հայոց հուժկու կռիվները՝ նա Բաթումում Խալիս բեյին հորդորում էր արագացնել հաշտության կնքումը հայերի հետ:

Սարդարապատի ճակատամարտից հետո, ստանձնելով նորանկախ Հայաստանի նախակառավարության դեր կատարող Վարիչների մարմնի նախագահի և զինվորական վարիչի պաշտոնները, Մանուկյանը, գործի մեջ ներգրավելով հասարակության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող գործիչների, կարողացավ ապահովել նորանկախ երկրի անվտանգությունը, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կայունությունը, մինչև որ «կառավարությունը տեղափոխվեց Երևան»¹⁰:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հիմնադիրներից մեկի՝ Արամ Մանուկյանի վերաբերյալ վավերագրերը, հուշերը և նրա գործունեության լուսաբանմանը նվիրված ուսումնասիրությունները որքան համեմատաբար առատ ու բազմազան են, երբ վերաբերվում են նրա գործունեության նախորդ շրջանի դեպքերին, նույնքան ժլատ ու սակավ են, երբ խոսքը գնում է Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո ընկած ժամանակահատվածին: Իշխանության լծակների առումով Ա. Մանուկյանի գործունեությունը Առաջին Հանրապետության շրջանում ժամանակային տեսանկյունից միանշանակ բաժանվում է երեք փուլերի.

⁹ «Ձանգ», 11 հունիսի 1918 թ , N 41- [https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/Zang-1917/1918/1918\(42\)_ocr.pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/Zang-1917/1918/1918(42)_ocr.pdf):

¹⁰ Սարյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 218-225:

1) Հանրապետության հռչակումից հետո մինչև առնվազն 1918թ. հուլիսի 24-ը, երբ հրապարակվեց Հայոց ազգային խորհրդի հայտարարությունը «կառավարության կազմի մասին»¹¹:

2) 1918թ. հուլիսի 26-ից, երբ Արամը ստանձնեց ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը, մինչև նոյեմբերի 6-ը՝ Հ. Քաջազունու կողմից Երկրորդ՝ կոալիցիոն կառավարության ստեղծումը:

3) 1918թ. նոյեմբերի 6-ից մինչև իր մահն ընկած ժամանակահատվածը՝ թեև կյանքի վերջին ամսում նա գամված էր մահճին, գրեթե կտրված էր պետական գործերից, և 1919թ. հունվարի 3-ից ներքին գործերի նախարարի պարտականությունները դրված էին Ալ. Խատիսյանի վրա¹²:

Առաջին շրջանում, ղեկավարելով իր կազմով ուժեղացված Երևանի Վարիչների մարմինը և զբաղեցնելով վերջինիս նախագահի ու ռազմական վարիչի պաշտոնները, Արամ Մանուկյանը, փաստորեն, իր ձեռքում էր կենտրոնացրել երկրի գործադիր իշխանությունը: Այս շրջանում նա ձեռնամուխ եղավ ռազմական, վարչական, սոցիալ-տնտեսական և այլ հրատապ խնդիրների լուծմանը: Քայլեր էին ձեռնարկվում հնարավոր նոր կոիվների համար ժողովրդին ռազմական տեսակետից կազմակերպելու, սահմաններում կայուն վիճակ ստեղծելու, վարչական ապարատի, միլիցիայի և պետական այլ մարմինների ամրապնդման, օրինախախտումների առաջն առնելու, կարգ ու կանոնի հաստատման և, հատկապես, պարենային ճգնաժամը մեղմելու ուղղությամբ: Ուշագրավ է, որ հենց այս շրջանում՝ 1918թ. հուլիսի 9-ին, սահմանվեց հացի պետական մենաշնորհ: Փաստորեն, Արամի գլխավորությամբ գործող Վարիչների մարմինը, մինչև Հ. Քաջազունու կառավարության գործի անցնելը, կարողացավ ապահովել երկրի տարբեր ոլորտների կենսագործունեությունը և համեմատական կայունությունը՝ որոշ չափով դյուրացնելով վերջինիս գործը¹³:

Հ. Քաջազունու գլխավորած կառավարության մեջ զբաղեցնելով ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը, Ա. Մանուկյանն, ըստ էության, երկրի

¹¹ Գալոյան Գ., Ղազարյան Վ., «Հայաստանի Հանրապետությանը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Երևան, 2000, էջ 53:

¹² Նույն տեղում, էջ 69-70:

¹³ Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 184-190:

ամենաազդեցիկ դեմքն էր: Նրա իրավասություններն իրականում շատ ավելի էին, քան սովորաբար ունենում էր ներքին գործերի նախարարը: Գործող կառավարության սահմանափակ կազմի պայմաններում, բացի ավանդականից, ներքին գործերի նախարարության իրավասության ներքո էին նաև հաղորդակցության, պարենավորման, խնամատարության, գաղթականության, լուսավորության, տեղական իշխանության մարմինների ղեկավարման և այլ ոլորտները: Երկրում կարգ ու կանոնի հաստատման, բնակչության կյանքի ու գույքի ապահովության, անարգել հաղորդակցության և փոստ-հեռագրական նորմալ կապի հաստատման, գաղթականների ու որբերի խնդիրների լուծման այն հանձնառությունները, որոնք ստանձնել էր Հ. Քաջազնունու կառավարությանը ներքին քաղաքականության ասպարեզում, ինչպես նաև օրեցօր ուժգնացող սովի և համաճարակի դեմ հնարավորինս արդյունավետ պայքարի կազմակերպման խնդիրներն անմիջականորեն առնչվում էին ներքին գործերի նախարարության հետ: Տեղին է Ս. Վրացյանի այն նկատառումը, որ Արամը «միակ մարդն էր, որ այդ խառնակ օրերին ընդունակ էր կարգ ու անդորրաթիւն պահել երկրում եւ պետական շինարարութիւն սկսել»¹⁴:

Բազմազան ու բազմաբնույթ են Մանուկյանի քայլերը ներքին գործերի նախարարի պաշտոնում: Մասնավորապես, ներքին գործերի նախարարի 1918թ. սեպտեմբերի 13-ի հրահանգով պետական-կառավարական հիմնարկները պարտավոր էին ունենալ և կրել հանրապետության եռագույն դրոշը: Արամը նախանձախնդիր էր նաև երկրում կատարվող գրագրությունները հայացնելու գործում. նրա նախաձեռնությամբ 1918թ. սեպտեմբերին կայացվում են որոշումներ հանրապետության տարածքում հեռագրերը ռուսերենի հետ նաև հայերեն լեզվով հաղորդելու մասին:

Պաշտոնի բերումով Արամը նաև իր ներդրումն ունեցավ երկրում պարենային ճգնաժամն ինչ որ չափով մեղմելու և սովի դեմ պայքարելու գործում: Ավելի վաղ

¹⁴ Նույն տեղում:

սահմանված հացի պետական մենաշնորհին օգոստոսից գումարվեց նաև բամբակի, կարտոֆիլի, խմիչքների և այլ ապրանքների նկատմամբ պետական մենաշնորհը¹⁵:

Ակնհայտ է Արամի դերակատարությունը հարյուր հազարավոր գաղթականների և տասնյակ հազարավոր որբերի խնդիրները հոգալու գործում: Օգոստոսի 22-ին կառավարությունը, քննարկելով նրա առաջարկը Երևանի քաղաքային ինքնավարությանը կից գաղթականական հանձնաժողով ստեղծելու և վերջինիս միջոցներ տրամադրելու մասին, որոշեց միջոցներ տրամադրել ինքնավարությանը: Հոկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Խորհուրդը որբերի խնամքի համար Արամին տրամադրեց 750.000 ռուբլի, իսկ մի քանի օր անց որբերի և գաղթականների օգնության համար առանձնացվեց ևս 1 մլն 736 հազար ռուբլի¹⁶:

Հ.. Քաջագնունու գլխավորած կոալիցիոն կառավարության շրջանում Արամի լիազորությունների շրջանակները որոշակիորեն նեղանում են, քանի որ նորաստեղծ լուսավորության, խնամատարության և պարենավորման նախարարությունները ստանձնում են այն գործառույթները, որոնք նախկինում տնօրինում էր ներքին գործերի նախարարը: Դրանով հանդերձ, Արամը շարունակում էր մնալ հանրապետության առանցքային դեմքը:

Ամփոփելով հավելենք, որ Արամ Մանուկյան պետական գործիչն ու մարդը, անշուշտ, իդեալ չէր: Միշտ չէ, որ բոլորի կողմից միանշանակ ընդունելի էին նրա կայացրած որոշումները: Հաճախ դրանք կտրուկ ու ցավազին էին, երբեմն էլ հակառակ գործող օրենքներին և առաջ էին բերում բողոքներ ու դժգոհություններ ինչպես բնակչության տարբեր խավերի մեջ, այնպես էլ քաղաքական տարբեր համոզմունքների տեր գործիչների շրջանում: Բայց ակնհայտ էր մի բան: Նրա վճիռները թելադրված էին ոչ թե անձնական, այլ ազգային ու պետական շահով: Այն մարդը, որն ուներ անսահմանափակ իշխանություն, որի տնօրինության տակ էին վիթխարի միջոցներ, իր երկրի ու ժողովրդի համար բախտորոշ և ծանրագույն օրերին ապրեց պարզ ու համեստ կենցաղով՝ մինչև վերջ մնալով իր ժողովրդի մեջ, նրա կողքին՝ կիսելով նրան բաժին հասած փորձություններն ու աղետները:

¹⁵ Գրիգորյան Հ., Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին, Արամ Մանուկյան. ազգային եվ պետական գործիչը (հոդվածների ժողովածու), Երևան 2010, էջ 105-106:

¹⁶ Նույն տեղում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1918թ. սկզբնավորված նոր ժամանակների Հայոց պետականության պատմությունը մեկ ամբողջություն է ինչպես նրա քաղաքական կենսագրության անընդհատության, այնպես էլ միջազգայնորեն ճանաչված իրավունքների անժամանցելիության առումով: Առաջինի ապացույցը 1918 թվականից մինչ օրս Հայաստանում պետական ինստիտուտների գոյության փաստն է: Դրանք մեզանում առկա էին անգամ խորհրդային վարչակարգին բնորոշ սահմանափակումների պայմաններում: Իսկ ահա երկրորդի վկայությունը միջազգային պայմանագրերով Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետությանը պատկանող տարածքների հանդեպ Հայաստանի երրորդ հանրապետության 1990թ. օգոստոսի 23-ի Անկախության հռչակագրում առկա իրավունքների անառարկելիության սկզբունքի ամրագրումը:

Ու քանի որ Հայաստանի Հանրապետության հիմնադրամը 1918թ. սկիզբ առած նոր ժամանակների Հայոց պետականության քաղաքական կենսագրության սկիզբն է, ապա նրա հիմնադիրները ոչ միայն Հայաստանի առաջին հանրապետության, այլև ներկա Հայոց պետականության հիմնադիր հայրերն են: Արամ Մանուկյանը հայոց պետականության հիմնադրման(1918թ. փետրվար-մայիս) և պաշտպանության (1918թ. հունիս-սեպտեմբեր) համար երկու անհավասար գոյամարտերի ղեկավարման միջոցով դարձան Արևելյան Հայաստանը ոչնչացնելու նպատակադրումով առաջնորդվող Թուրքիայի «հաջորդական ցատկերի» քաղաքականությունը չեզոքացրած ռազմական ու դիվանագիտական քայլերի կազմակերպիչն ու ավերակներից ու մոխրից ծնունդ առած Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը:

1919թ. հունվարին (ընդամենը 11 օրվա տարբերությամբ), Թիֆլիսում՝ Ռոստոմի և Երևանում Արամի նման վառ անհատականությունների կորուստը ճակատագրական դեր խաղաց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար, քանզի նրանց նման հզոր կամքի, ռազմավարական մտածողության, ահռելի հեղինակության ու մեծ հմայքի տեր անհատականություններ ՀՀ ղեկավարության մեջ հետագայում այդպես էլ չգտնվեցին: Պետական ու քաղաքական գործիչների ներկա սերնդի համար որպես պատգամ են հնչում ոչ միայն Արամի «Մենակ ենք» հայտնի

Եզրահանգումը, այլև Ռոստոմի համառ պնդումն այն մասին, որ չկա առանձին վերցրած Թուրքիայի կամ Ադրբեջանի քաղաքականության, կա միայն ու միայն թուրքական քաղաքականություն, քանզի «Ադրբեջանի կառավարության թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է որ գծում է ադրբեջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակետից պարզ է»:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գալոյան Գ., Ղազախեցյան Վ., «Հայաստանի Հանրապետությանը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Երևան, 2000, 455 էջ
2. Խուդինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն, Երևան 2006, 440 էջ
3. Մելքոնյան Ա., Սիմոնյան Ա., Հայոց պատմություն 9, Երևան, Չանգակ 2019, էջ 10
4. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության խնդրի ծագումնաբանությունը 1876-1920, Երևան, Լուսակն 2009, 248 էջ
5. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան հրատ. 1993, 704 էջ
6. «Զանգ», 11 հունիսի 1918 թ , N 41-
[https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/Zang-1917/1918/1918\(42\)_ocr.pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20TERT/Zang-1917/1918/1918(42)_ocr.pdf)

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

**ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ**

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ՝ *«Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-
1920թթ.»*

ԿԱՏԱՐՈՂ՝ *ՄԱՐՅԱՄ ՄՈՍՈՅԱՆ*

ՂԵԿԱՎԱՐ՝ *Ս. ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ*

ՎԱՆԱԶՈՐ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918-1920 ԹԹ.)

Անկախ պետականության ստեղծումը

ա.	Ներածություն	3
բ.	Հայաստանի հանրապետության հռչակումը.....	4
գ.	Բաթումի հաշտության պայմանագիրը.....	8
դ.	Իշխանության մարմինների ստեղծումը.....	13
ե.	Հայաստանի Հանրապետության ներքին դրությունը.....	23
զ.	ՀՀ զինված ուժերի կազմակերպումը.....	25
է.	Հայ-վրացական ընդհարումները 1918թ.....	26
ը.	Մարդասիրական օգնություններ Հայաստանին.....	29
թ.	Կրթական-մշակութային ձեռնարկումները.....	30
ժ.	Եզրակացություններ.....	32
ի.	Թեմայի դասավանդման մեթոդիկա.....	34
լ.	Օգտագործված գրականություն.....	36

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XIII-XIV դարերում հայկական պետականության անկումից հետո սկսվեց մեր պատմության ամենատևական և ամենածանր ճգնաժամը: Վեցդարյա մաքառումներից ու ցեղասպանության ենթարկվելուց հետո մեր ժողովուրդը կրկին ուժ գտավ իր մեջ և կարողացավ վերականգնել անկախ պետականությունը:

1918 թ. սկզբին, օգտվելով պատեհ հնարավորությունից, թուրքերը նոր արշավանք սկսեցին Հայաստանի դեմ, որի հաջողության դեպքում նրանք կիրականացնեին նաև արևելահայության ցեղասպանություն: Հայությունն ուժերի գերլարումով 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերում (Սարդարապատ, Բաշ Ապարան, Ղարաքիլիսա) կասեցրեց թուրքերի հարձակումը: Դրանով ոչ միայն արևելահայությունը փրկվեց ցեղասպանության ենթարկվելուց, այլև դրվեցին հայկական պետականության վերականգնման հիմքերը:

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայստանի անկախությունը: Անկախության հռչակագրում Թիֆլիս Հայոց ազգային խորհուրդը (նախագահ՝ Ավետիս Ահարոնյան) հայտարարեց իր իշխանությունը Կովկասի բոլոր հայկական գավառների նկատմամբ: Սկսվեց Հայաստանի պատմության նոր՝ հանրապետական դարաշրջան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ

Անդրկովկասի անկախության հռչակումից հետո(1918թ. Ապրիլի22) Ե.Գեգեչկորին հրաժարական տվեց և կազմվեց նոր կառավարություն՝ Ա.Չխենկելիի գլխավորությամբ: Սեյմը որոշել էր թուրքերի հետ Տրապիզոնում ընդհատված հաշտության բանակցությունները շարունակել Բաթումում: Բաթումի հաշտության կոնֆերասին մասնակցելու համար կազմվեց Անդրկովկասյան նոր պատվիրակություն հետևյալ կազմով. Ա.Չխենկելի՝ նախագահ, Ն.Նիկողաձե, Ա.Խատիսյան, Հ.Քաջազունի, Մ.Հաջինսկի, Խան-Խոյսկի: Գեներալ Գ Ղորղանյանը, Ս. Վրացյանը և ունիշներ նշանակվեցին խորհրդականներ:

Բաթումի կոնֆերասին հանդիսավոր բացումը տեղ ունեցավ1918 թ. Մայիսի 11-ին:Թուրքերի կողմից կոնֆերանսին մասնակցում էին՝ Խալիլ բեյը, Վեհիբ փաշան և ուրիշներ: Նախագահում էր Խալիլ բեյը:

Ա.Չխենկելին առաջարկեց իբրև բանակցությունների հիմք ընդունեն Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, սակայն Խալիլ բեյը վճռականորեն մերժեց այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ Տրապիզոնի բանակցությունների խզումից հետո նոր դեպքեր են տեղի ունեցել՝ պատերազմ է տեղի ունեցել՝ Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև,արյուն է հոսել, ուստի այլևս անկարելի է գոհանալ Տրապիզոնում ներկայացված պայմաններով:Այնուհետև Խալիլ բեյը Չխենկելիին հանձնեց մի կնքված ծրար, որի մեջ Թուրքիայի և ԱԴՏՀ միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նոր նախագիծը:

Ներկայացված նախագիծը բաղկացած էր 12 հոդվածներից, 3 հավելվածներից և սարսափելի ծանր պայմաններ էր պարունակում ամբողջ Անդրկովկասի, Վրաստանի և, մանավանդ, Հայաստանի համար: Վրաստանից գրավվում էր Բաթումի շրջանը՝ նավահանգստով,Ախալցխայի գավառը:Հայաստանի խլվում էր Ալեքսանդրապոլը, Ախալքալաքը, Շիրակի, Էջմիածնի գավառների մեծ մասը, Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին: <<Հայաստան փաստորեն չէր մնում,- գրում է Ս. Վրացյանը,- հայերին թողնվում էր հազիվ 11.000 քառակուսի վերստ լեռնոտ տարածություն Արագածի և Սևանա լճի միջև: Հողային պայմաններին զատ դրվում էին և չափազանց ծանր տնտեսական, առևտրական, ռազմագիտական և այլ պահանջներ>>: [14]

Հայ ժողովրդի մղած Մայիսյան հերոսամարտերից հետո պարզ դարձավ, որ Անդրկովկասը արագ քայլերով գնում է դեպի քայքայում, որովհետև օրեցօր սաստկանում էին հակամարտությունները վրացիների, ադրբեջանցիների ու հայերի միջև :

Վրացիները որոնում էին գերմանացիների հովանավորությունը և գաղտնի բանակցություններ էին վարում նրանց հետ, ադրբեջանցիները բռնել էին թուրքերի փեշից և քաշում էին դեպի Բաքու, որն այդ օրերին բոլշևիկների ձեռքին էր: Հայերը մնացել էին մենակ և օրհասական կռիվ էին մղում առաջ շարժվող թուրքական զորքերի դեմ:

1918 թ. մայիսի 26-ին Բաթումում Խալիլ Բեյը Չխենկելուն հանձնեց վերջնագիր, որով պահանջվում էր 72 ժամվա ընթացքում պատասխանել երկու շաբաթ առաջ իրենց ներկայացրած հաշտության նախագիծն ընդունել կամ չընդունելու մասին: Նույն օրը՝ 1918 թ. մայիսի 26-ին, Թիֆլիսում գումարվեց Մեյմի վերջին, ողբերգական նիստը, որը վրացիների պնդմամբ ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղության խնդրում երևան եկան հիմնական տարակարծություններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունը կազմող ազգերի միջև, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակավոր իշխանության գոյությունը, Մեյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը և հայտարարում չեղյալ իր լիազորությունները» [14] 1918 թ. մայիսի 26-ի կեսօրին Մեյմը ցրվեց, իսկ հինգ ժամ անց, նույն սրահում գումարվեց Վրաց ազգային խորհրդի նիստը՝ Նոյ Ժորդանիայի նախագահությամբ, որը հանդիսավորապես հռչակեց Վրաստանի անկախությունը: «Իրականացավ համառ պայքարով, անթիվ զոհերով ու զրկանքներով: Հայկական պետականության վերականգնումը հայ ժողովրդի մեծագույն հաղթանակն էր, բեկումնային իրադարձություն նրա կյանքում, բազմադարյան պատմության մեջ» [8]

Արխիվային նորահայտ մի փատաթղթի հիման վրա Հ. Ավետիսյանը գրում է, որ Հայաստանի պետականության վերականգնման և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման փաստը ի լուր ամբողջ աշխարհի հայտնել են Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը, վարչապետ Հ. Քաջազունին, արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը՝ հետևյալ հակիրճ ու հստակ ծանուցմամբ. «Անդրկովկասյան հանրապետության կազմալուծումից հետո Հայոց Ազգային խորհուրդը, այն իրավունքների հիման վրա, որով նրան լիազորել է հայ ժողովուրդը, 1918 թվականի մայիսի 28-ին որոշեց հռչակել հայկական պետության

անկախությունը, հիմնեց Հայկական ժողովրդավարական Հանրապետություն»»
(Հրանտ Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 257):

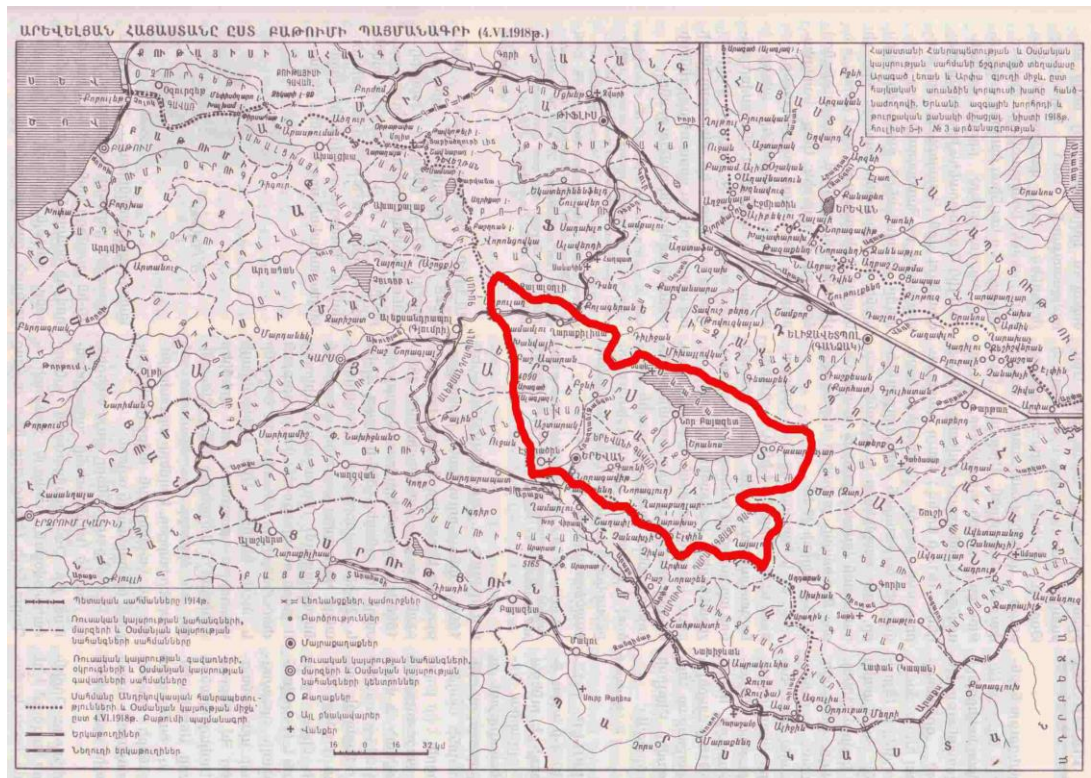

ՀՀ խորհրդանիշները

Մեր Հայրենիք, ազատ անկախ,
Որ ապրել է դարե դար
Իր որդիքը արդ կանչում է
Ազատ, անկախ Հայաստան....

ԲԱԹՈՒՄԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակներ Ա. Խատիսյանը (պատվիրակության նախագահ), Հ. Քաջազունին և Մ. Պապաջանյանը Բաթում հասան 1918 թ. մայիսի 30-ին և նույն օրն էլ,երեկոյան ժամը 5-ին, սկսվեցին բանակցություններ հայկական և օսմանյան պատվիրակությունների միջև: Մի շարք նիստերից հետո կողմերը եկան համաձայնության և 1918 թ. հունիսի 4-ին ստորագրվեց «Հաշտության և բարեկամության պայմանագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև», երեք հավելվածներ,որոնք վերաբերում էին տրանզիտին,սահմանակից շրջաններում առևտրին,կրոնական ազատություններին և մեկ համաձայնագրի՝երկաթուղային գույքի բաշխման մասին:Թուրքական կողմից այն ստորագրեցին պետական խորհրդի նախագահ Խալիլ բեյը և Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան զորքերի գլխավոր հրամանատար,գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ Մահմեդ փաշան,հայկական կողմից՝ Ա Խատիսյանը, Հ. Քաջազունին և Մ. Պապաջանյանը: Դա առաջին միջազգային փաստաթուղթն էր, որ ստորագրում էին անկախ ՀՀ ներկայացուցիչները:

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածներից: Առաջին հոդվածն արձանագրում էր, որ Օսմանյան կայսերական կառավարության և ՀՀ կառավարության միջև հաստատվում է հաշտության և մշտական բարեկամություն:

Երկրորդ հոդվածը գծում էր հայ-թուրքական սահմանը: Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլևս Արևելյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասը՝ Շարուր-Դարալագյազը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Կարսը, Կաղզվանը, Սարիղամիշը, Ախալքալաքը, Լոռին: Հայաստանը բաղկացած էր լինելու Նոր Բայազետի գավառից, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսիայի գավառների մի մասից՝ ընդամենը 9.000 քառակուսի վերստ (մոտ 11.000 քառակուսի կիլոմետր) տարածություն: Պետական սահմանն անցնում էր Երևանից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա: Ըստ Ակադեմիկոս Ն. Ավետիսյանի հաշվումների՝ Թուրքիան հայերին էր «հատկացնում ամբողջ Անդրկովկասի տարածքի 5 տոկոսը, որտեղ բնակում էր ընդամենը 310 հազար մարդ, որից էլ հայեր՝ 230 հազար: Մինչդեռ Վրաստանին տրվում էր երկրամասի տարածքի 33 տոկոսը՝ 61.000 կմ քառակուսի, Ադրբեջանին՝ 38 տոկոսը՝ 70.000 կմ քառակուսի: Հայերը պահանջում էին 54,5 հազար կմ քառակուսի, որը 29 տոկոսն էր, բայց ստացան 5 տոկոս: Կովկասահայության ճնշող մասը՝ 1 միլիոն 200 հազար մարդ, բնակվելու էին ՀՀ սահմաններից դուրս: Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Բերնսդորֆի արտահայտությամբ՝ «Թուրքերը հայերին տեղ տվեցին Սևանում լողանալու համար, բայց դուրս գալու՝ չորանալու համար, տեղ չտվեցին» [7]:

Ստորագրված հավելվածներով թուրքական զորքերն իրավունք էին ստանում անարգել անցնել Հայաստան տարածքով, օգտվել Ղանաքիլիսա-Ղազախ խճուղուց՝ զորամասեր և ռազմամթերք փոխադրելու համար:

Ակադեմիկոս Ն. Ավետիսյանը գտնում է, որ Թուրքիան համաձայնեց ինքնիշխան Հայաստանի գոյությունը այն հաշվով, որ տնտեսապես թույլ և չնչին տարածք ունեցող Հայաստանը չի կարող վտանգ սպառնա Թուրքիային, իսկ հեռանկարում նրանք տեսնում էին այդ Հայաստանի վերացումը [7]:

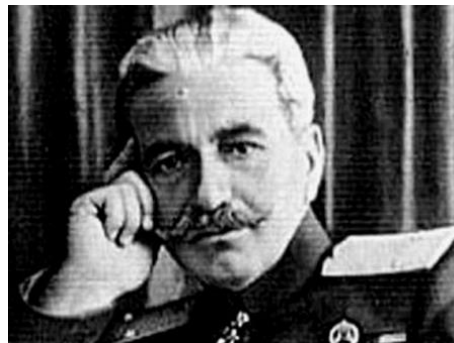
Երրորդ հոդվածը նախատեսում էր, որ հայ-ադրբեջանական սահմանի վերաբերյալ համաձայնագրի մասին պիտի հաղորդվի օսմանյան կառավարությանը:

Չորրորդ հոդվածով Օսմանյան կառավարությունը պարտավորում էր զենքի ուժով օգնություն ցույց տալ ՀՀ կառավարությանը այն դեպքում, եթե վերջինս այդ օգնությունը խնդրե՝ երկրում կարգն ու հանգստությունը ապահովելու համար:

Հատուկ ուշադրության է արժանի հինգերորդ հոդվածը, որով ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում էր գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և չզինվի իր տարածքում, ինչպես և զինաթափելու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ: Խոսքն այստեղ այստեղ վերաբերում էր Անդրանիկի զորամասին և գոյություն ունեցող ֆիդայական խմբերին: Հատկանշական է, որ այդ հոդվածի հիշատակումը Ս. Վրացյանի մոտ բացակայում է:

Վեցերորդ հոդվածում խոսվում էր ՀՀ-ում բնակվող մուսուլմանների կրոնը հարգելու մասին, յոթերորդ հոդվածը վերաբերում էր հյուպատոսական կոնվենցիային, ութերորդը՝ երկաթուղային տարիֆներին, իններորդը՝ փոստային և հեռագրական կապի, տասներորդը՝ կողմերի քաղաքացիների անշարժ գույքի տնօրինմանը: Ուշագրավ է տասներկերորդ հոդվածը, ըստ որի, ՀՀ կառավարությունը պարտավորվում էր գործադրել բոլոր ջանքերը՝ որպեսզի Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացվեն այնտեղ գտնվող բոլոր հայկական զինվորական ուժերը: Տասներկուերորդ հոդվածով կողմերը պայմանավորվում էին ուժի մեջ թողնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի դրույթները, տասներեքերորդը վերաբերում էր զորքերի էվակուացիային, իսկ վերջին՝ տասնչորսերորդ հոդվածը հոդվածը նախատեսում էր պայմանագիրը փոխադարձաբար վավերացնել մեկ ամսվա ընթացքում Բաթումի պայմանագրի մասին Ս. Վրացյանն իր խոսքն ավարտում է այսպես՝ վերջնահաշվարկը, հավանաբար, թողնելով ընթերցողին. «<Այսպիսով, - գրում է նա, - ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստանը դառնում էր անկախ պետություն: Ահ ու դողով մտնում էր նա ինքնիշխան ազգերի համակեցությամբ մեջ, իբրև ազատ անձնավորություն միջազգային իրավունքի նրա հողի տարածությունը մոտավորապես 12.000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչության թիվը գաղթականներով միասին՝ մոտ մեկ միլիոն: Մայրաքաղաքից 7 կիլոմետր հեռու երևում էին թուրքական թնդանոթները ...>>: Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանը, Բաթումի պայմանագիրը ոչ թե թուրքական «<գրասարտության>> արդյունք էր, նրա «<պարզև>> էր հայերին, ինչպես փորձում էին ներկայացնել Կարաբեքիրը, Վեհիբը: 1920 թվականի ապրիլի 20-ին ժխտելով Հայաստանի անկախությունը

թուրքական շնորհ համարելու մտայնությունը Հ.Օհանջանյանը հայտարարել է. «Իր անկախությունը պաշտպանելու պատրաստակամությունը հայ ժողովուրդը ապացուցել է Սարիղամիշի, Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի և այլ մարտերում, ուր Հայաստանի հազարավոր զավակներ զոհվեցին այդ անկախության համար... հայ ժողովուրդը իր այս զոհերով ստեղծեց անկախ և ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետություն»։ Մակայն Բաթումի թալանչիական պայմանագիրը կարճատև կյանք ունեցավ։ 1918 թ. Մուղրոսի զինադադարով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց իր անվերապահ պարտությունը և դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորքերը հեռացան Անդկովկասից։ Իսկ Անդրանիկը զայրույթով ասել է. «Վեց հարյուր տարվան ստրկության շղթան դարձյալ ձեր վիզն ու ոտքը կանցնեք ձեր ձեռքով։ Չեմ կրնար այս պայմանները հանդուրժել, մոռանալով մեր երեսուն տարվա զոհերը և մեկ միլիոն նահատակները»։ Վրդովված էր ոչ միայն Անդրանիկը, այլև ողջ Արարատյան երկիրը։ Երևանի փողոցներում խմբված մարդկանց հուզված խոսակցությունների ընդհանուր եզրակացությունը մեկն էր. հայ զորքը հաղթել է կռվի դաշտում, իսկ թուրքերը հայ զինվորներին խաբելով դիվանագիտական խոշոր հաղթանակ են տարել։ Հունիսի 5-9-ը Երևանում տեղի ունեցան խոշոր ցուցեր հաշտության դեմ։

Անդրանիկ Օզանյան

1- (Բաթումի պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ. Ջոն Գիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 531-537, էջ 771-ի ծանոթությունը)։

Արամ Մանուկյանը ստիպված էր հանդես գալ և համոզել ժողովրդին, որ այլ ելք չկար։ Դժգոհ էր նաև զորքը։ Գեներալ Մ. Միլիկյանը Երևանի ազգային խորհրդից և անձամբ Արամից պահանջեց չենթարկվել Բաթումի պայմանագրին։ Անզլիացիների հնարավոր օգնության հետ հույսեր կապող Անդրանիկը Դիլիջանից բռնեց Բաղդադի

Ճանապարհը՝ Միջագետքում գտնվող անգլիական գորքերին հանդիպելու նպատակով:

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության ծննդյան մասին հետևյալ տպավորիչ, պատկերավոր ու իրական նկարագիրն է տվել այդ հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը. «Այսպես, ուրեմն, -գրում է նա, -ընդ հուր և ընդ սուր անցնելով՝ Հայաստանը կոչվեց անկախ կյանքի: Ցնծության աղաղակներով ու ծափերով չընդունվեց հանրապետության ծնունդը: Ընդհակառակը, շատերի համար նա նկատվում էր անժամանակ ծնունդ: Հիվանդ երեխա աշխարհ բերած մոր պես, հայ ժողովուրդը զուխ էր ծեծում սգավոր՝ շշնջալով. «Դու իմ և ուրախությունն ես, դու՝ դժբախտությունը իմ...»»

Այո՛, արցունքի ու տառապանքի կովից ծնվեց Հայաստանի անկախությունը: Ոմանք չէին հավատում դրան. անկախություն ու հանրապետություն բառերը դնում էին չակերտի մեջ: Եվ այդպես վարվելու հիմքերը շատ էին գորավոր. իրոք որ, զարհուրելի էին պայմանները, և անկախությունը այդ պայմաններում թվում էր հեզնանք:

Փաստորեն հայերի ձեռքը մնացել էր ավեր, լաց ու թծվառություն, կոտորած ու սարսափ: իսկ մյուս կողմը՝ երկրի բանակը հաղթական՝ համթրքական երազներով սոգորված, որ Հայաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ապշերոն ու Թուրքեստան [14]:

Բաթումի հաշտության պայմանգրի ստորագրումից հետո և հայկական պատվիրակության վերադարձից հետո Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմակերպմանը և վարչապետ հրավիրվեց Հովհաննես Քաջազունուն մի փոքրիկ հողաշերտ՝ հազիվ 12.000 քառ. Կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծված ցամաք լեռների մեջ, աշխարհի խուլ անկյունում, ծանրաբեռնված գաղթականներով ու որբերով, շրջապատված ատամ կրճտացնող թշնամիներով, անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիվանդություն, ավար ու ավեր, լաց ու թծվառություն, կոտորած ու սարսափ: իսկ մյուս կողմը՝ երկրի բանակը հաղթական՝ համթրքական երազներով սոգորված, որ Հայաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ապշերոն ու Թուրքեստան [14]:

Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո և հայկական պատվիրակության վերադարձից հետո Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմակերպմանը և վարչապետ հրավիրվեց Հովհաննես Քաջազունուն (Իգիթխանյան, 1868-1938),

1868թ. ծնված Հ. Քաջազունին ավարտել էր Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտը, 1914թ. աշխատել Ազգային բյուրոյում, 1918թ. եղել Անդրկովկասի սեյմի անդամ:

Հայաստանի առաջին վարչապետ Քաջազունին ցանկանում էր ստեղծել միջկուսակցական կառավարություն, այնուհանդերձ այն կազմվեց հիմնականում դաշնակցականներից:

Կառավարության կազմը.

Ա. Խատիսյան - արտաքին գործերի նախարար /ՀՅԴ/

Ա. Մանուկյան - ներքին գործերի նախարար /ՀՅԴ/

Խ. Կարճիկյան - ելմտական նախարար /ՀՅԴ/

Հ. Հախվերդյան - զինվորական նախարար /անկուսակցական/

Գ. Տեր-Պետրոսյան - արդարադատության նախարար /անկուսակցական/ Քաջազունին միաժամանակ ներկայացրեց նաև կառավարության գործունեության ուղղությունները. «Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ է գործի անցել իմ կազմած կառավարությունը... Կառավարությունը չունի ոչ մի հենարան անցյալում, նա չի հաջորդում նախկին կառավարությանը՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը», - փաստեց Քաջազունին:

Հստակորեն ուղենշելով գործունեության ուղրտները՝ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ իր առաջադրած ծրագրի իրագործմանը:

«Կամաց-կամաց սկսանք ոտքի կանգնիլ: Շինարարութիւն սկսավ, պարենաւորումը, թէն անբաւական կանոնաւորեուցաւ, դպրոցներ բացուեցան իրարու ետև», - պատմում է Միմոն Վրացյանը:

Եվ այնուհանդերձ, Հայաստանում ժողովրդի վիճակը մնում էր բավականին ծանր. սնունդ չկար: Վարչապետ Քաջազունին Հայաստանի խորհրդին առաջարկեց՝ սովի դեմն առնելու համար՝ դիմել դաշնակից պետություններին, մասնավորապես ԱՄՆ-ին: Հայաստանի խորհուրդը հանձնարարեց վարչապետին՝ ուղևորվել Եվրոպա և ԱՄՆ՝ խնդրին լուծում տալու համար:

Քաջագուննու վարչապետության շրջանի բնորոշիչը հիմնականում համարվում է այն, որ օրհասական այդ օրերին երկրի վարչապետն իր անձնական մասնակցությամբ կարողացավ լուծել Հայաստանի պարենավորման հարցը՝ ԱՄՆ-ից մեկ միլիոն 300 հազար փուխ ալյուր, մեծ քանակությամբ հացահատիկ և պահածո բերելով:

Հայաստանի առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջագունին հետագայում ինքն իր մասին գրել է. «Իբրև արևելցի՝ հակված եմ եղել երազելու և փիլիսոփայելու: Է՞լ ասեմ: Անբուժելի ռումանտիկ եմ եղել և միաժամանակ՝ շեշտված սկեպտիկ: Հաշտեցրեք, եթե կարող եք: Իբրև գրասեր գրել եմ դեսից-դենից: Իբրև տնաբույս փիլիսոփա՝ շատ մտածել եմ անլուծելի խնդիրների մասին», - նրա հետ հաճախ էր փոխկանչի մեջ մտնում մեկ ուրիշ վարչապետ՝ Երրորդ հանրապետության ութերորդ վարչապետը՝ Վազգեն Մարգարյանը. նա հաճախ էր սրտի ցավով հիշում, թե ինչպես, «վազոն չլինելու պատճառով» Հայաստանի առաջին կառավարությունը չէր կարողանում Թիֆլիսից Հայաստան գալ. հետո էլ կառավարությունը եկել էր Հայաստան ու չէր կարողանում Եռագույնի համար կտոր ճարել իր հայրենիքում, ու ստիպված էր դրսից բերել կտորը:

Քաջագուննու վարչապետությունը տևեց մինչև 1919թ. օգոստոսը: Նույն թվականի փետրվարին որոշում կայացվեց նրան ուղարկել ԱՄՆ, որպես պաշտոնակատար նրան փոխարինեց Ալեքսանդր Խատիսյանը: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Քաջագուննու գրական ժառանգությունը: Հոգեպես մեծ կապվածություն ունենալով ժամանակի գրական կյանքի և գործիչների հետ, հետագայում նրանց մասին հուշեր է գրել: Հատկանշական են Թումանյանի մասին նրա հուշերը. անկեղծ՝ անկաշկանդ, սիրով առկեցուն:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1921թ. Քաջագունին հաստատվեց Ռումինիայում՝ Բուխարեստում: Սակայն 1924թ. վերադարձավ Երևան և տարիներ հետո՝ 1937թ. ձերբակալվեց: Իր մահկանացուն կնքեց 1938թ.-ին, ՆԺԿ բանտում:

Այսպիսով՝ հայոց երկրի առաջին վարչապետը զոհ գնաց բռնարարքի՝ իր ետևից թողնելով ցավոտ մի ճամփա, որով պետք է անցնեին նաև Երկրորդ Հանրապետության մի շարք վարչապետներ:

որը ձևավորեց կառավարության հետևյալ կազմով. արտաքին գործերի նախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան

Մանուկյան Արամ (Հովհաննիսյան Սարգիս) Հարությունի
(1879-1919)

Ծնվել է Ղափանի Ձեյվա գյուղում, արհեստավորի ընտանիքում: Մահացել է 1919թ. հունվարի 29-ին, Երևանում՝ բժավոր տիֆից: ՀՀԴ և Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ: Շուշիում դերձակություն անող եղբոր օգնությամբ ավարտել է Ազուլիսի ծխական ուսումնարանը և 1890-ին ընդունվել Շուշիի թեմական դպրոցը: Դաշնակցության ազդեցությունը շատ մեծ էր աշակերտության մեջ, և Արամը իր ընկերների հետ հաճախ էր ըմբոստանում տնօրինության դեմ: Ի վերջո, խռովահույզ ցույցերից հետո, ընկերների հետ վտարվել է դպրոցից և ընդունվել Երևանի թեմական դպրոցը: 1901թ. ավարտել է Երևանի թեմական դպրոցը, մեկնել Բաքու՝ բանվորության մեջ աշխատելու, ուր և ծավալել է դաշնակցական գործունեությունը: 1903թ., եկեղեցական կալվածների գրավման օրերին, Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի կողմից ուղարկվել է Գանձակ՝ ինքնապաշտպանության գործով, ապա՝ Կարսի շրջան: 1904թ. աշնանը մեկնել է Վան, ուր սկսվել է նրա գործունեությունը Վասպուրականում, որտեղ էլ նրան անվանել են Վանի Արամ: 1911թ. մեկ տարի անց է կացրել Ժնևում, ապա վերադառնալով Վան՝ ստանձնել է Վասպուրականի դաշնակցության ղեկավարումը: Վասպուրականում նա ամեն ինչ էր՝ և դպրոց, և մամուլ, և ազգային հաստատություններ, և երիտասարդական շրջաններ, և հարաբերություններ կառավարության հետ և այլն: Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուն պես ղեկավարել է Վանի հերոսամարտը, որով 1915-ին Վանը փրկվեց ջարդից, և Արամը հռչակվեց նահանգապետ: Դա տևեց չորս ամիս: Նա միակ մարդն էր, որ հեղինակություն ուներ ամենքի մոտ՝ թե հակառակորդների, թե կողմնակիցների: 1916-1917թթ. անց է կացրել Թիֆլիսում, մասնակցել է Ազգային բյուրոյի և ՀՅԴ բյուրոյի աշխատանքներին, բայց առավելապես զբաղվել է Վասպուրականի և այլ վայրերի գաղթականների հարցերով: 1917թ. վերջից եղել է Երևանի ազգային խորհրդի փաստացի ղեկավար: Այդ խորհրդի կազմից առանձնացած Հատուկ կոմիտեն վերափոխվեց Վարիչների մարմնի, որի նախագահը և պաշտպանության գործերի վարիչը Արամ Մանուկյանն էր: Նրա արտակարգ կազմակերպական շնորհքի և մեծ կամքի շնորհիվ՝ Երևանի ուղղությամբ թուրքական նվաճողների հարձակումը ետ է մղվել: Նա Սարդարաբադի հերոսամարտի

կազմակերպիչներից էր:Արամ Մանուկյանը Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարության ներքին գործերի և պարենավորման նախարարն էր, իսկ աշխատանքի և խնամատարության նախարար Կարճիկյանի սպանությունից հետո, մոտ մեկ ամիս՝ 15.11.1918թ.-13.12.1918թ., հանրային խնամատարության և աշխատանքի նախարարի պաշտոնակատարը: Շատերը Արամին համարում են Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիր:

Ֆինանսների նախարար Խաչատուր Կարճիկյան, զինվորական՝ Հովհանես Հախվերդյան: Անկուսակցական էր, իսկ մյուսները դաշնակցականներ էին:

1918 թ. հուլիսի 17-ին Հայոց զգային խորհուրդն ու կառավարությունը վերջապես Թիֆլիսից մեկնեցին Երևան: Քանի որ Սանահինի կայարանից սկսած երկաթուղին թուրքերի ձեռքում էր և ճանապարհը երկաթուղով շարունակելը վտանգավոր էր, մեկնողները Սանահինի ճանապարհը պիտի շարունակեին Աղստաֆա-Դիլիջան ճանապարհով: Մեկնողների մեջ էին կառավարության անդամներ Հ. Քաջազունին, Խաչատուր Կարճիկյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ստ.Մալխասարանը, Ա. Բաբայանը և ուստիկաններ, ինչպես նաև պահակախումբ՝ Դալի Ղազարի գլխավորությամբ: Նրանց հետ էին նաև երկու գերմանացի և մեկ թուրք սպա:

Ս.Վրացյանի նկարագրությամբ համաձայն՝ մեկնումը կատարվեց շատ տխուր պայմաններում, որովհետև վրացիներն ամեն ինչ անում էին որպեսզի վիրավորեն հայերի ինքնասիրությունը: Վրաց կառավարությունից ոչ ոք չէր եկել կայարան, իսկ երկաթուղային վարչությունը տրամադրել էր մի հին, կեղտոտ ու անհարմար վագոն: Նրանք մեծավարությամբ էին թույլատրել տանելու նաև երկու կիսախարխուլ ավտոմոբիլ: Հայաստանի վարիչները Թիֆլիսից մեկնեցին նվաստացման դառըն զգացմունքներով, կարծես թշնամի երկրից էին հեռանում: Կայարաններից մեկում վրացի սահմանապահները նույնիսկ փորձեցին զարկել Հայաստանի կառավարության վագոնը, բայց գերմանացի սպաները թույլ չտվեցին:

Միւսէն Վրացյան

Ծնվել է 1882 թվականին Նոր Նախիջևանի Մեծ Սալա գյուղում: Սկզբնական կտթությունը ստացել է Նոր Նախիջևանի միջնակարգ դպրոցում, 1900-1906 թվականներին սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: 1908-1910 թվականներին սովորում է Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի մանկավարժական և իրավաբանական ֆակուլտետներում: 1906 թվականից սկսում է հեղափոխական գործունեությունը, զենք է ձեռք բերում և ուղղարկում արևմտյան Հայաստան՝ ֆիդայական ջոկատներին: 1907 թվականին մասնակցում է Վիեննայի դաշնակցական 4-րդ կոնգրեսին: 1910 թվականին Մոսկվայում լույս է ընծայում «Հասկ» ժողովածուն, որի մեծ մասը ցարական կառավարությունը առգրավում է: Վախենալով հետապնդումից Վրացյանը փախչում է Բաթում, այս քաղաքում ու Կոստանդնուպոլիս: Հետագա տարիներին դասավանդում է Կարինի որոշ ուսումնական հաստատություններում, խմբագրում է Կարինում և Եվրոպայում հրատարակվող մի շարք թերթեր: 1911-1913 թվականներին ԱՄՆ-ում թողարկում է «Հայրենիք» օրաթերթը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին վերադառնում է Թիֆլիս, որտեղ մասնակցում է հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը: 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Թիֆլիսում հրատարակում է «Հորիզոն» թերթը: 1918 թվականին ընտրվում է Անդրկովկասյան Մեյմի, այս 1919 թվականին դաշնակցական բյուրոյի անդամ: 1918 թվականին անդրկովկասյան կառավարության կազմում մասնակցում է Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններին: Անկախության հռչակումից հետո (1918) նշանակվում է Հարավ Ռուսական կամավորական բանակին կից դիվանագիտական առաքելության ղեկավար: 1919 թվականին ընտրվում է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ: 1920 թվականի մայիսին նշանակվում է Հ. Օհանջանյանի գլխավորած կառավարության գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար, 1920 նոյեմբերին ՀՀ կառավարության վարչապետ: Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գլխավորում է Հայրենիքի Փրկության Կոմիտեն: 1921 թվականի օգոստոսից հետո

ապրում է Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Լիբանանում: Շարունակում է քաղաքական գործունեությունը: 1945 թվականին, որպես Հայկական ազգային կոմիտեի նախագահ վերջնագիր է ներկայացնում Սան-Ֆրանցիսկոյում ՄԱԿ-ի հիմնադիր համառոտվի կազմակերպիչ պետություններին՝ նրանց ուշադրությունը գրավելով պատմական անարդարության վրա՝ հայ ժողովրդի հանդեպ: 1951 թվականից մինչև կյանքի վերջը Վրացյանը Բեյրութի «Նշան Պալաջյան» վարժարանի տնօրենն էր:

Տարօրինակ է, բայց դրան հակառակ՝ բոլորովին այլ էր ադրբեջանցիների վերաբերմունքը: Սահմանի վրա նրանք հայկական կառավարությանը դիմավորեցին զինվորական պատիվներով, ընդառաջ եկան նահանգապետը և Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցչները: Աղստաֆայում և Ղազախում կազմակերպվել էր պաշտոնական ընդունելություն և ճաշկերույթ: Նրանց համկրանքով էին դիմավորում նաև ադրբեջանցի գյուղացիները, որոնք մինչև Հայաստանի սահմանը բարեկամական ցույցեր էին անում [14]: Հայաստանի հողի վրա առաջին հանդիսավոր դիմավորումը տեղի ունեցավ Դիլիջանում, որտեղ կատարվեց ճոխ հյուրասիրություն: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Մեյնոնովկայում և Ելենովկայում (այժմ՝ Սևան), որտեղ դիմավորման-ճանապարհման արարողություններին մասնակցում էին հայկական զինվորական ստորաբաժանումներ: Հուլիսի 19-ին երեկոյան ճանապարհորդները հասան Ախտա(այժմ՝ Հրազդան), ուր Երևանից դիմավորելու էր եկել Արամ Մանուկյանը: Փողոցում կանգնած էր զորքն ու զինվորական նվազախումբը: Ա.Վ. Սահակյանն ընդունեց հրամանատարի զեկույցը, որից հետո զինվորական ստորաբաժանումները հանդիսավոր երթով անցան կառավարության անդամների առջևից: Քանաքեռում հյուրերին դիմավորեց Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը՝ իր ապայակույտով: Հուլիս 19-ի ուշ երեկոյան Ազգային Խորհրդի և կառավարության անդամները հասան Երևան: Քաղաքը զարդարված էր դրոշակներով, զորգերով ու կանչով: Աստաֆյան (ներկայիս՝ Աբովյան) փողոցը լեցուն էր բազմությամբ: Փողոցի որևու կողմում կանոնավոր շարքերով կանգնած էին զորքերը՝ Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի հերոսները, որոնք ողջունեցին հյուրերին խանդավառ <<կեցցե>>-ներով ու զինվորական երաժշտությամբ: Երեկոյան տեղի ունեցավ պաշտոնական ընդունելություն, որին ներկա էին ռուս, ուկրաինացի, ադրբեջանցի բազմաթիվ հյուրեր: Արտասանվեցին ողջույնի ճառեր, որոնց Հ. Քաջազունին պատասխանեց հետևյալ խոսքերով. <<Մեր պետությունը կոչվում է ոչ թե հայկական, այլ Հայաստանի Հանրապետություն: Այդ ցույց է տալիս որ մեր

պետությունը հայրենիք է նրա մեջ ապրող բոլոր ժողովուրդների համար» [14] ”Հաջորդ օրվանից կառավարությունն անցավ գործի և ձեռնամուխ եղավ պետական ապարատի կառուցմանը:Ինչպես իրավամբ գրում է Ս.Վրացյանը, երկիրը կատարյալ քառսի և անիշխանության մեջ էր, ուստի պետք էր կարգ ու օրենք հաստատել, գաղթականությանը ապահովել սննդով ու կացարանով,կանխել սահմանային ընդհարումները,զսպել ներքին մահմեդական խռովությունները,մի խոսքով՝ պետք էր ոչնչից պետություն ստեղծել:

Թիֆլիսի և Երևանի Ազգային խորհուրդների մի շարք միացյալ նիստերում քննարկվեց Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր մարմնի ստեղծման հարցը:Որոշվեց եռապատկել 15 հոգուց կազմված Ազգային խորհրդի անդամների թիվը, հրավիրել նաև ադրբեջանցիների, եզդիների և ռուսների ներկայացուցիչներին: Այդ եղանակով կազմվեց 46 հոգուց բաղկացած Հայաստանի առաջին օրենսդիր մասնմինը՝ Հայաստանի խորհուրդ անունով: Նրանցից 38-ը հայեր էին, 6-ը՝ադրբեջանցիներ,մեկ ռուս,մեկ եզդի: Խորհրդի հայ պատգամավորները ներկայացնում էին երեք կուսակցություն. դաշնակցականներ՝ 18, էսէռեր՝6, սոցիալ-դեմոկրատներ՝ 6,ՀԺԿ ՝6, չեզոք՝2 (Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Քաղաքական պատմություն, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու,Երևան,2000.էջ 53):Կառավարության նախկին կազմին ավելացավ արդարադատության նախարար,անկուսակցական Գ.Պետրոսյանը:1918 թ օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում (Հ.Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի նախկին, այժմ՝ քանդված շենքը—Մ.Կ>) մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Հայաստանի խորհրդի Ադրանիկ նիստը:Առաջին նիստը բացելու պատիվը վերապահվեց Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանին: Նա իր ճառի վերջում ասաց.<<Այո,մեր հանրապետությունը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով.նա զրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ սեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությանը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց ես կարծում եմ,որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ.ես հավատում եմ,որ մեր երկրի սահմանները յընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով ...>>[10]: Այդ կանխատեսումն իրականացավ մեկ տարի էլ չանցած: Երբ Ավ. Սահակյանը խոսքն ավարտեց՝ առաջարկելով ընտրել խորհրդի նախագահ, խորհրդարանի շենքի գլխին

բարձրացավ Հանրապետության եռագույն դրոշը, դրսում հնչեցին հազարավոր <<կեցցեներ>>, <<Ներ հայրենիք>> և գորքը պատվի առավ: Հայաստանի խորհրդի նախագահ ընտրվեց դաշնակցական Ավ. Սահակյանը, փոխնախագահներ՝ ժողովրդական Գր. Տեր-Խաչատրյանը և Էսեռ Դ.Զուբյանը: Խորհրդի նիստից հետո գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ տեղի ունեցավ գորահանդես. գորքն անցավ հանդիսատեսների առջևից և ժողովրդի ծափողջույնների ու երաժշտության ուղեյցությամբ բարձրացավ Աստաֆյան փողոցով: <<Տեսարանը հուզիչ էր, գրում է Ս.Վրացյանը: Շատերի աչքից արցունք էր հոսում: Հայաստանի Խորհրդարան, հայոց կառավարություն, հայկական բանակ... Երազ չէր արդյոք>> [14] Օգոստոսի 3-ին, Հայաստանի Խորհրդի երկրորդ նիստում, վարչապետ Հ.Քաջազունին հրապարակեց իր գլխավորած կառավարության ծրագրային հայտարարությունը [10]: Երկրի ընհանուր վիճակը ներկայացնելով մեկ բառով միայն՝ կատաստրոֆային (աղետալի) վարչապետն ընդգծեժ, որ նման պայմաններում կառավարության գլխավոր խնդիրն է կասեցել քայքայման պրոցեսը, հանել երկիրը անիշխանության վիճակից և պայմաններ ստեղծել պետական շինարարության համար, որը հանգելու է հետևյալին.

1. Ներքին գործերի բնագավառում երկրում հաստատել տարրական կարգ ու կանոն, կյանքի և գույքի ապահովություն, բացել հաղորդակցության ճանապարհները, վերականգնել փոստ-հեռագրական կապը, հնարավորին չափ մեղմացնել պարենավորման տագնապը, տնօրինել գաղթականների վիճակը, նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը:

2. Ֆինանսների բնագավառում հող նախապատրաստել սեփական դրամական համակարգ ստեղծելու համար, վերականգնել արդյունաբերությունը և ապրանքափոխականությունը, մշակել հարկային առողջ համակարգ:

3. Արդարադատության բնագավառում բարեկարգել դատարանը, քրեական դատավարությանը մասնակից դարձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

4. Զինվորական բնագավառում վերակազմել երկրի զինվորական ուժերը, ստեղծել թվով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահությամբ ուժեղ բանակ:

5. Արտաքին գործերի բնագավառում ամրացնել հաշտությունը օսմանյան կառավարության հետ, լուծել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սահմանային հարցերը՝ հիմք ունենաով ազգագրական սկզբունքը: Ներկայացված ծրագիրը

վարչապետն անվանեց պետության գոյությունն ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիրը, որը եղած հնարավորությունների առավելագույնն է: Ծրագիրն արժանացավ էսեռների և սոցիալ-դեմոկրատների խիստ քննադատությանը, իսկ դաշնակցականներն ու ՀԺԿ-ն հավանության արժանացրին: Օգոստոսի 6-ին նիստում պատասխանելով ծրագրի քննադատներին՝ Ն. Քաջազունին դրեց վստահության քվե ստանալու պահանջ: Հօգուտ կառավարության քվեարկեցին դաշնակիցները, 4 ժողովրդականները, մահմեդական և ռուս պատգամավորները, ձեռնապահ մնացին 5 սոցիալ-դեմոկրատ, 3 էսեռ, 2 ժողովրդական և 1 անկուսակցական: <<Այսպիսով, -ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը, - իր կյանքի առաջին իսկ օրից Հայաստանի Խորհուրդը դուրս եկավ ներքին շաղախից գուրկ, ամուր մեծամասնություն չունեցող, հակամարտություններով ու անակնկալներով լի մի մարմին: Նրա այս հիվանդությունը բնածին էր և մինչ վերջ էլ կարելի չեղավ դարմանել>> [14]:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետության ներքին առավոր կացության մասին շատ նկարագրություններ կան, սակայն դրանցից ոչ մեկն այնպես տպավորիչ չի ներկայացնում դաժան իրականությունը, ինչպիսին Ս.Վրացյանինն է: Ուստի խոսքը տանք նրան՝ համոզված, որ «անձն քառսի և ավերակների կույտ էր» (Հ.Քաջազունու ծրագրային ելույթի բառերն են ---Մ.Կ.) Հայաստանն այդ օրերին: Եվ սարսափելին այն էր, որ չէր երևում ոչ մի հեռանկար... Դրսից պատպանություն, ապրուստի միջոց, դրամական օժանդակություն չէր գալիս: Ինչ որ արվելու էր՝ պետք էր անել սեփական ուժերով: Հայաստանը, ավելի շուտ, գաղթականական կայան էր. ամբողջ երկրում շուրջ 450.000 գաղթական էր թափված, որից մոտ 40.000-ը՝ Երևանում, շատերը՝ փողոցների և ավերակ շենքերի մեջ: Հաց չէր ճարվում, ժողովուրդն ապրում էր ինչպես կարող էր... դարման հասցնելու, դեղ չկար, վառելիք չկար, սնունդ չկար, սպիտակեղեն չկար: Եվ մարդիկ մեռնում էին անմոռնչ, հարյուներով, հագարներով: Ժողովուրդը սպառվում էր վառվող մոմի պես: Սովի ու համաճարակի հետ երկրում խախտված էր և ապահովությունը: Դասալիք զինվորներ, ապրուստի միջոց չունեցող գաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով և անհատ-անհատ, հարձակվում էին ճամփորդների վրա, թողնում տները, խանգարում հանրային անդորրությունը: Հասարակական չարիք էր արձել, այսպես կոչված «մաուզերիզմը»՝ մաուզերով զինված մարդիկ շահատակություններ էին անում նույնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, և խաղաղ բնակչությունը տառապում էր նրանց ձեռքին... Վեց ամսվա ընթացքում սովից ու հիվանդություններից Հայաստանում մեռավ 180.000 մարդ: [14] Սարսափելի էր որբերի վիշակը: Երևանի «Չանգ» թերթը գրում էր օգոստոսի 3-ին. «Տասնյակ հագարավոր որբեր այսօր ցրված Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, մոռացված ամենքից՝ ենթակա են ցրտի, քաղցի և համաճարակ հիվանդությունների... Մահազոհներին վերջ չկա. մեռնում են ամենքը և ամենուրեք, գյուղերում թե քաղաքներում, բացօթյա ամենքի աչքի առաջ»:

Հացի, բնակարանների, հագուստի և դեղերի պակասն ու գաղթականության խոնվածությունը առաջ բերին ու զարգացրին համաճարակ հիվանդություններ, սկզբում՝ խոլերան, ապա՝ բժավոր սիֆլը, որի գերանդին առատ հունձ էր անում ամեն կողմ: Տուն

չկար, որ հիվանդ չունենար: Հիվանդները թափվում էին և փողոցներում ու հրապարակներում... Հապճեպով պատրաստված հիվանդանոցներն անգոր էին իրական:

ՀՀ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

ՀՀ ստեղծման պահին Հայկական բանակային կորպուսը բաղկացած էր երկու հրաձգային դիվիզիաներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ չորսական հրաձգային գնդեր և մեկական հրետանային բրիգադներ՝ վեցական հրետանային մարտկոցներով: Կորպուսի մեջ էին մտնում նաև Հայկական առանձին հեծյալ բրիգադը՝ բաղկացած երկու հեծյալ գնդերից և հեծյալ լեռնային մարտկոցից, Ալեքսանդրապոլի բերդապահ հետեակային բրիգադը՝ բաղկացած հինգ հետևակային գնդերից, Հայկական համահավաք զորաջոկատը՝ բաղկացած երեք հատուկ հետեակային բրիգադներից, Հայկական պահեստային հետևակային բրիգադը, գնդացրային, հրետանային դիվիզիաներ, ավտոմոբիլային երեք վաշտեր, ավիաջոկատ և այլ մասնագիտացված զորամասեր ու ստորաբաժանումներ:

Հայոց բանակի պատմության հետազոտող Մուրադ Կարապետյանը հանգում է այն եզրակացության, որ եթե 1918 թ. վերջին հայկական դիվիզիայի շարքերում ծառայում էին մոտ 16.000, 1919 թ. աշնան վերջին՝ 30 հազար մարդ, ապա 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին ՀՀ բանակի թվաքանակը, ներառյալ նաև կամավորական-պարտիզանական, միլիցիոներական և թիկունքային ծառայողները, հասնում էր 40 հազարի :

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Անկախությունից առաջ վրացիները բազմիցս հայտարարել էին, որ Ախալքալաքի գավառն ու Բորչալուի գավառի մեջ մտնող Լոռին համարում են հայկական տարածքներ, սակայն անկախությունից հետո հանկարծ պահանջեցին, որ դրանք մտնեն Վրաստանի մեջ՝ հիմնավորելով այդ պահանջը ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական անհրաժեշտությամբ: Մինչ այդ, դեռես թուրքերի առաջխաղացման ժամանակաշրջանում՝ 1918 թ. մայիսին, վրաց-գերմանական զորամասերը գրավել էին Բորչալուն՝ վստահեցնելով հայերին, որ դա արվում է պաշտպանական նպատակներով, ե թուրքերի հեռանալուց հետո գրաված վայրերից կհեռանան նաև վրացական զորքերը: Սակայն դա տեղի չունեցավ, և վրացական կառավարությունը հայտարարեց Վրաստանի սահմանները՝ նրանց մեջ ներառելով վիճելի համարվող տարածքները: Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես բողոքեց այդ հայտարարության դեմ:

Վիճակն ավելի սրվեց, երբ 1918 թ. հոկտեմբերին թուրքերն սկսեցին դատարկել Լոռի-Փամբակի շրջանը, իսկ Դրոյի գլխավորած հայկական զորքերը զբաղեցրին այդ տարածքները: Վրացական կառավարությունը հայերի այդ քայլը համարեց ապօրինի ե հոկտեմբերի 19-ին Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանին բողոք ներկայացրեց: Հաջորդ օրը Սանահինում կանգնած վրացական զրահագնացքի հրամանատար Գոգուաձեն վերջնազրով պահանջեց հայկական զորամասերից՝ հեռանալ Լոռիից և այն Շահալիով հանդերձ հանձնել վրացիներին: Նրանք իրենց պահանջը հիմնավորում էին նրանով, որ Լոռին մտնում է Թիֆլիսի նահանգի մեջ, որն անվիճելիորեն վրացական հող է: Այդ հարցում Վրաստանին բացահայտորեն հովանավորում էր Գերմանիան:

Վրացիների վերջնագիրը մեծագույն վրդովմունքով ընդունվեց Երեանում, և ՀՀ կառավարությունը որոշեց չընդունել վերջնագիրը, չհանձնել Շահալի կայարանը ե հարկ եղած դեպքում ցույց տալ զինված դիմադրություն: Հայաստանի Խորհուրդը հավանություն տվեց կառավարության քաղաքականությանը տվյալ հարցում:

Հոկտեմբերի 23-ին վրացական զրահագնացքը ուժակոծեց Շնող գյուղը ե հասավ մինչև Այրում:

Բացի դրանից, ինչպես նկատում է Ս. Վրացյանը, վրացիները կարծես դիտմամբ խնդիրներ էին ստեղծում, վիրավորում էին հայերի արժանապատվությունը, խոչընդոտում հաղորդակցությանը դրսի հետ փակում ճանապարհները հայերի առջև: Սովի և հիվանդությունների ճիրաններում գալարվող Հայաստանի համար նման վերաբերմունքը գնահատվում էր իբրև տմարդի ու թշնամական: Օրինակ՝ վրացիները բռնագրավեցին Բաքվում գնված և Հայաստան տեղափոխվող 40 ցիս տեռն նավթն ու 9 ցիստեռն բենզինը: Վրացի զինվորները շահատակու՛թյուններ էին անում հայկական Շուլավեր, Ուզունլար և այլ գյուղերում [14]:

1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին վրացական զորքերը, օգտվելով թուրքերի հեռանալուց, գրավեցին Ախալքալաքի գավառը և այն հայտարարեցին Վրաստանին միացված: ՀՀ բողոքներն ապարդյուն անցան:

1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին բռնկվեց հայ-վրացական պատերազմը: ՀՀ կառավարությունը հրամայեց Դիլիջան-Լոռու զորամասի հրամանատար Դրոյին՝ մաքրել Լոռին վրացական զորքերից, և հաջորդ օրը զորամասն առաջ շարժվեց Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Այրում գծով: Զորամասի աջ թեում փոխգնդապետ Կորոլկովի ուժերն էին, կենտրոնում փոխգնդապետ Նեստերովսկին էր, ձախ թեում՝ գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանը, պահեստային ուժերի հրամանատարն էր գնդապետ Միրիմա նյանը, ընդհանուր առմամբ 28 վաշտ, 26 գնդացի, 7 լեռնային թնդանոթ, 4 հեծյալ հարյուրյակ: Պատերազմի առաջին իսկ օրը գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զորամասը գիշերային գրոհով գրավեց Վորոնցովկան, Պրիվոլնոյեն և Մի խայլովկան: Գնդապետ Նեստերովսկու զորամասը գրավեց Սանահիս կայարանը: Այրումի կողմից Կորոլկովի զորամասը կտրեց վրացական զրահագնացքների նահանջի ճանապարհը և պայթեցրեց դրանցից մեկը: Ռոտմիստր Փիրումյանի հարյուրյակը գրավեց Լավար սարը: Գեկտեմբերի 14—15—ին հայկական զորքերի ճնշման տակ վրացական զորքերը թողեցին Ալավերդին, իսկ դեկտեմբերի 16-ին Կորոլկովը գրավեց Այրումը: Դեկտեմբերի 17-ին Ախալա կայարանի մոտ հայկական ուժերը գրավեցին 2 զրահագնացք և դրանք ուղղեցին վրացիների դեմ: Վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Օուլուկիձեն փախուստի դիմեց՝ հայերին թողնելով իր սալոն-վագոնը: Կորոլկովի ջոկատը մոտեցավ Սադախլուին, իսկ դեկտեմբերի 18-ին Տեր-Նիկողոսյանը գրավեց Բոլնիս-Խաչենը: Կռիվներն ընթանում էին ձյան, ցրտի, հագուստի ու սննդի պակասի պայմաններում: Դեկտեմբերի 19-ի երեկոյան

Ֆիերկովսկու վաշտը և Տեր-Մարտիրոսյանի հեծյալ հարյուրյակը գրավեցին Սադախլուն: Վրացիները սպիտակ դրոշ բարձրացրին: Բայց այդ, պահին մոտեցավ վրացական զրահագնացքը, և հայկական ուժերը շրջապատման մեջ ընկան, իսկ Ֆիերկովսկին ու Տեր-Մարտիրոսյանը գերի ընկան: Դեկտեմբերի 20-ին Կոռո թարխանյանի հարյուրյակը գրավեց Շուլավերը: Շուլավեր-Սադախլուի շրջանում ծավալվեցին թեժ մարտեր: Դեկտեմբերի 23-ին հայկական ուժերը Ասլանյանի հրամանատարությամբ վերագրավեցին Սադախլուն և ձեռք գցեցին մեծաքանակ ռազմավար, 100 վագոն պարեն: Գեներալ Ծուլուկիձեի զորախումբը գլխովին ջախջախվեց, ինքն էլ փախավ: Նրան փոխարինեց գեներալ Մազնիեր: Հարձակումներն ու հակահարձակումները իրար հաջորդեցին մինչև դեկտեմբերի 28-ը: Հակամարտությանը միջամտեցին անգլիական գեներալ Ռայկրոֆտը, ֆրանսիական գնդապետ Շարդինյին, որոնք վրացիներին ու հայերին հարկադրեցին դեկտեմբերի 28-ին ստորագրել համաձայնագիր՝ դեկտեմբերի 31-ի գիշերվա ժամը 12-ին պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին: Դեկտեմբերի 31-ի առավոտյան Սադախլուի շրջանում սկսվեց ուժեղ ճակատամարտ, որտեղ վրացիները կենտրոնացրել էին մոտ 3,5 հազար զինվոր՝ 12 թնդանոթով: Ճակատամարտը դեռ չէր ավարտվել, երբ հասավ պայմանաժամը՝ ժամը 12-ը, և կողմերը կանգ առան իրենց գրաված դիրքերում: Հայ-վրացական պատերազմն ավարտվեց, և դժվար էր ասել, թե ով հաղթեց այդ պատերազմում: Պատերազմը մեծ չարիք պատճառեց երկու կողմերին էլ [14]: 1918 թ. հունվարի կեսերին Թիֆլիսում բացվեց հայ-վրացական հաշտության խորհրդածողովը, որը տեեց երկար՝ երեք ամիս: Մշակվեց Լոռու չեզոք գոտու վարչության կանոնագիրք: Չեզոք գոտին կառավարվելու էր անգլիացի ընդհանուր նահանգապետի կողմից, որն ունենալու էր մեկ վրացի և մեկ հայ տեղակալներ: Ստորագրվեց նաև փոստ-հեռագրական համաձայնություն, վերականգնվեց երկաթուղային հաղորդակցությունը, կողմերը փոխադարձաբար ճանաչեցին միմյանց ակախությունը: Այդպիսով հայ-վրացական հարաբերությունները կանոնավորվեցին:

ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՀ-ԻՆ

1919 թ. սկզբներին ՀՀ ներքին վիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց ծանր, սովն ու համաճարակները, մանավանդ բժավոր տիֆը շարունակում էին իրենց «հունձքը», որոնք օրական հառյուրսվոր կյանքեր էին խլում: Առաջին հինգ ամիսների ընթացքում Երկանում, որի բնակչությունն այդ ժամանակ մոտ 60.000 էր, մեռավ մոտ 4000 մարդ: 1919 թ. հունվարի 26-ի 40-օրյա տառապանքներից հետո բժավոր տիֆին զոհ գնաց Արամ Մանուկյանը, նաև ուրիշ պաշտոնյաներ: Հատկապես սուսկալի էր գա՛ղթականների վիճակը, որոնք տառապում էին սովի ճիրաններում: Գյուղերի մեծ մասը կանաչով էին կերակրվում: Մայիսին հացաբաժինը Երևանում իջեցվեց 100 գրամի:

1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի խորհուրդը որոշեց օգնություն խնդրել Եվրոպայից և ԱՄՆ-ից: Եվ օգնությունը չուշացավ: Այդ նպատակով Հայաստան եկավ ԱՄՆ-ի պարենավորման մինիստր Հուվերը՝ իբրև նպաստամատույցի տնօրեն: «Ինչ էլ լինի մեր վերաբերումը դեպի Ամերիկայի քաղաքական դերը հայկական խնդրում,— գրում է Ս. Վրացյանը,— ամերիկյան մարդասիրական նպաստն ու պարենը երբեք չենք մոռանա, չպետք է մոռանանք» [14]: 1919 թ. մայիսի 20-ին Բաթում հասավ ամերիկյան առաջին **նավը**՝ բեռնված 125 հազար փութ այլուրով (1 փութը հավասար է 16 կիլոգրամի — Մ. Կ.), իսկ մեկ շաբաթ անց եկավ երկրորդ նավը՝ 600.000 փութ այլուրով: Տարվա ընթացքում Հայաստանն Ամերիկայից ստացավ 1.295.243 փութ այլուր, 256.758 փութ ցորեն, 125.000 փութ լոբի, 68.563 փութ բրինձ, 20.000 փութ կորեկ, 8.010 փութ եգիպտացորեն, 10.738 փութ վարսակ, 5.950.000 տուփ խտացրած կաթ, 12.000 փութ կակաո, 44.000 փութ շաքար, 5.000 փութ ճարպ, 1.500 փութ թեյ: Պայմանագրի համաձայն՝ 1920 թ. սկզբին գալու էր եւս 2.170.000 փութ այլուր [14]: Այդ ամենը Հայաստան հասցվեց մեծ դժվարություններով:

ԿՐԹԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական գործիչները անհրաժեշտ նշանակություն էին տալիս կրթական գործի և մշակութային կյանքի զարգացմանը, ուստի՝ այդ ուղղությամբ նույնպես, չնայած սուղ հնարավորություններին, ձեռնարկվեցին լուրջ միջոցառումներ:

1919 թ. մայիսի 30-ին կառավարությունը որոշեց 15-օրյա ժամկետում դատարկել բոլոր դպրոցական շենքերը, նորոգել դրանք և նախապատրաստել նոր ուսումնական տարվա համար: Այդ նպատակին հասկացվեց շուրջ 11 միլիոն ռուբլի: Արդեն տարվա վերջին հանրապետությունում կար 431 տարրական դպրոց, որոնցում սովորում էին ավելի քան 38 հազար աշակերտներ և աշխատում էին շուրջ 1100 ուսուցիչներ: Միջնակարգ դպրոցների թիվը քիչ էր՝ ընդամենը 20 դպրոց՝ 5162 աշակերտներով և 288 ուսուցիչներով: 1919 թ. մայիսի. 16-ին կառավարությունը որոշում ընդունեց համալսարան բացելու մասին:

Հուլիսի 15-ին բացվեցին հուշարձանների պահպանման և արվեստի հովանավորության բաժինները: Մայիսի 25-ին Երեանում բացվեց Հայ արվեստագետների միության կազմակերպած անդրանիկ նկարչական ցուցահանդեսը՝ հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հովանավորությամբ: Ցուցադրված էին Գ. Բաշինջաղյանի, Ե. Թադեոսյանի, Մ. Սարյանի և այլոց նկարներ: Կառավարությունը պետական թանգարանի համար ցուցահանդեսից գնեց 100.000 ռուբլու նկարներ: Հուլիսի 9-ին կառավարությունը Հայ գրողների միության քարտուղար Հովհաննես Թումանյանի դիմումի համաձայն հատկացրեց 100.000 ռուբլի՝ որպես նպաստ հայ գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին տալու համար: Միության վարչությունը այդ գումարը բաժանեց ութ ամենահեղինակավոր ու կարիքավոր գրողների: Մեպտեմբերի 10-ին Խորհրդարանը որոշեց հիմնել Ազգագրա- կան-Մարդաբանական թանգարան-գրադարան: Նոր հիմնադրված թանգարան-գրադարանին հանձնվեց Հայոց ազգագրական ընկերության ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը՝ մոտ 10.000 գիրք, պարբերականներ, 120 ձեռագրեր, ազգագրական նյութեր: Ընկերության հիմնադիր և վարիչ, հայ նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը նույն պաշտոնով տեղափոխվեց Հայաստան: 1919 թ. վերջին Երեանում

արդեն գործում էին թատերական վարժարանը, երաժշտական, հայոց լեզվի, մանկավարժական դասընթացներ: Ինչպես գրում է Ս. Վրացյանը, տարվա վերջին արդեն երկիրը գտնվում էր համեմատական բարեկարգության մեջ և ոգևորության ու գուրգուրանքի առարկա էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրանից դուրս ապրող հայերի համար: Հայաստանը դարձել էր այն հուսատու փարոսը, որ իրեն էր քաշում աշխարհի չորս կողմը սփռված հայությանը: 1919 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսում կազմվեց Հայ կուլտուրական հաստատությունների միություն, որի մեջ, մտան Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը, Հայոց տեխնիկական ընկերությունը, Հայ կանանց միությունը, Հայ իրավաբանների միությունը, Հայ բժիշկների միությունը, Ազգագրական ընկերությունը, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը: Միության նպատակն էր բազմակողմանի օգնություն ցույց տալ Հայաստանի կառավարությանը: Շատ հայ մասնագետներ ու հասարակական գործիչներ ցանկություն էին հայտնում տեղափոխվել Հայաստան՝ հայրենիքին ծառայելու մղումով [14]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանը հռչակվեց անկախ հանրապետություն: Տասնամյակներ անց, ի նշանավորումն այս իրադարձության, Հայաստանի արդեն երրորդ Հանրապետությունը պետական տոնացույցում մայիսի 28-ը հռչակեց Հանրապետության տոն: ՀՀ խորհրդարանը ձևավորվեց Հայոց ազգային խորհրդի անդամների եռապատկման սկզբունքով: Այն միապալատ էր, ուներ մշտական հանձնաժողովներ և ավագների խորհուրդ: 1919 թ. հայտարարվեց Միացյալ, Անկախ Հայաստանի ակտը, և երկրորդ գումարման խորհրդարանում, իբրև արևմտահայ հատվածի ընտրյալներ, ընդգրկվեց 12 նոր պատգամավ: 80 պատգամավորից բաղկացած այդ գումարման խորհրդարանում դարձյալ մեծամասնություն էր կառավարող Դաշնակցությունը. Հիշյալ ակտի դրդապատճառներն էին Հայաստանի սահմանների մեծացումը՝ ներառյալ Կարսի նահանգը, արևմտահայության տարերային հոսքը, կուտակումը սահմանագլխին: Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարիների ընթացքում հիմնականում դաշնակցականներից կազմավորվեց կառավարության հինգ կաբինետ՝ վարչապետներ Հովհաննես Քաջազնունու (երկու անգամ), Ալեքսանդր Խատիսյանի, Համազասպ Օհանջանյանի, Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ:

1918թ Խորհրդարանի Անդրանիկ նիստի փակումից հետո, խորհրդի շենքի առջև, տեղի է ունեցել զորահանդես, որն ընդունել է վարչապետ Քաջազնունին: Պատմաքաղաքական բարդ ժամանակներում Հայաստանի խորհրդարանն առաջին և երկրորդ գումարման ընթացքում համապատասխանաբար գումարել է 87 և 93 նիստեր, որոնցում ընդունել է 1000-ից ավելի օրենքներ և օրենքի ուժ ունեցող իրավական փաստաթղթեր: 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին գումարվել է խորհրդարանի արտակարգ նիստը, որում հրաժարական է տվել Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը, և կազմվել է դաշնակցական նոր կառավարություն՝ Ս. Վրացյանի ղեկավարությամբ: Հայաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը նոյեմբերի 30-ին դաշնակցական կառավարությանն առաջարկել է իշխանությունը խաղաղ հանձնել Հեղկոմին: Կառավարությունն այն ընդունել է, իսկ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ՌՍՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվել է համաձայնագիր, ըստ որի՝ Հայաստանը հայտարարվել է սոցիալիստական հանրապետություն: Եվ, այնուամենայնիվ, կամենում ենք Հայաստանի առաջին հանրապետության ժամանակաշրջանի պատմության

շարադրանքն ավարտել այ հանրապետության առաջին մեծության պատմագիր՝ ՀՀ վերջին վարչապետ Միմեոն Վրացյանի հուզիչ խոսքերով. «Այսպիսով, __ դեռևս 1958-ին գրել է նա. __ պատմական իրողություն է, ուր ներկա Խորհրդային Հանրապետությունը շարունակությունն է ՀՀ-ն: Եթե տեղի չունենային այն մաքառումները, որոնք հանգեցրին հայկական անկախ պետության ստեղծման 1918թ. մայիսի 28-ին, եթե գոյություն չունենար ՀՀ-ը իր ազգային կազմով ու նկարագրով, այսօր գոյություն չէր ունենա և Խորհրդային Հայաստանը ազգային կազմով ու դիմագծով...

Վարչաձևերը ժամանակավոր երևույթներ են: Ժամանակավոր են և վարիչները: Հավերժ են ազգերն ու հայրենիքները՝ հայրենի հողի վրա նստած ժողովուրդները: Հավերժական է ազատատենչ հայ ժողովուրդը, որ մահվամբ մահերկոխելով՝ կերտեց հայրենիքի անկախությունը: Ժամանակները հղի են դեպքերով : Պատմությունը վերջացած չէ: Մենք հավատում ենք, որ Հայաստանը նորից կլինի ազատ և անկախ, ավելի լայն ազգային սահմաններով... ՀՀ-ը շարունակում է ապրել հայ ժողովրդի սրտում, որպես մշտական հուշ անցյալի և իբրև կենդանի հույս ապագայի»>>:

Թեմայի դասավանդման մեթոդիկա

Դասի թեման–Իշխանության մարմինների ձևավորումը

Նպատակը–Աշակերտը պետք է իմանա տվյալ ժամանակաշրջանի

Իրադարձությունները, Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջացման նախադրյալները, արտաքին և ներքին գործունեությունները, ներկայացնի առաջին հանրապետության իշխանության ձևավորման սկզբունքները, կառուցվածքը և գործունեությունը

Խնդիրները–Աշակերտի մոտ պետք է ձևավորել որոշակի արժեքային

համակարգ՝ գնահատել առաջին հանրապետության գործիչներին, արժեքավորել առաջին Հանրապետության դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի մեջ: Իրեն համարել այդ երկրի ժառանգորդը, պահպանողն ու հաջորդ սերնդին փոխանցման պատասխանատուն:

Անհրաժեշտ նյութերը–Դասագիրք, քարտեզ Հայաստանը 1918-1920 թթ <<Առաջին

հանրապետության գործիչների վերաբերյալ ցուցապատառ և ՀՀ առաջին հանրապետության տարանջատումները:

ԴԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Խթանման փուլ– մտազրոհի միջոցով վեր հանել աշակերտների նախնական

գիտելիքները առաջին հանրապետության վերաբերյալ 7-15 րոպե:

Իմաստի ընկալման փուլ– Համակարգելով մտազրոհի

արդյունքները՝ ընդհատվող դասախոսության ձևով ներկայացնել նյութը, օգտագործելով՝

Մտքերի քարտեզագրումը և պատմական հիշողության օղակներ սխեմաները 15-20 րոպե:

Կշռադասում– այս փուլում հանձնարարել աշխատել գույգերով և ընտրելով որոշակի

իրադարձությունն քարտեզագրել կամ կազմել պատմական հիշողության օղակներ:

Կատարել - գնահատում, հաջողված սխեմաները փակցնել պատերին

Հանձնարարել - տնային առաջադրանք--- ուսումնասիրել նյութեր, ինքնուրույն գտնել
չպարզաբանված հարցերի պատասխանները

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հայ Ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ, հ.7, Երևան, 1967:
2. Հայ Ժողովրդի պատմություն, բուհական դասագիրք, հ.4, Երևան, 1970:
3. Հայ Ժողովրդի պատմություն /1801-1978/, բուհական դասագիրք, Երևան, 1979:
4. Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:
5. Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 1991, 1999:
6. Լազյան Գ. Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ, Երևան, 1991:
7. Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն /1918-1920թթ./, Երևան, 1992:
8. «Հայկական հարց» Հանրագիտարան, Երևան, 1996:
9. «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները» (1918-1920 թթ.), Երևան, 1998:
10. «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ.», /քաղաքական պատմություն/, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ ակադեմիկոս Գ. Գալոյան, պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան և ուրիշներ, Երևան, 2000:
11. Ա. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
12. Աստունի Կ., Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ապստամբ շրջանները, Բեյրութ, 1968:
13. Փիրումյան Ո., Հայաստանը ՀՀԴ-Բոլշևիկ հարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), Երևան, 1997:
14. Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հերթական ատեստավորման ենթակա ուսուցիչների վերապատրաստման
դասընթացներ

ՆՎԵՐ ԵՂԻՇԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919-1921ԹԹ.

Հետազոտական աշխատանք

Ղեկավար՝ Ս. Աղաջանյան

ՎԱՆԱԶՈՐ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1 Գ. ՆՇԴԵՂԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ «ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ»	5
ԳԼՈՒԽ 2 Գ. ՆՇԴԵՂԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԱՊԱՐԳՈՂԹՈՒՄ 1919-1920ԹԹ....	8
ԳԼՈՒԽ 3 ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ.....	12
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	17
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	19

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Չի կարելի օգնել այն ընկածին, ում պակասում է

ինքնօգնությամբ ոտքի կանգնելու կամքը»¹

Գ. Նժդեհ

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր պատմության ամենաօրհասական դրվագներում ծնում է մեծերի, որոնք էլ դառնում են նրա խորհրդանիշ կերպարները՝ ուղեկցելով հետագա սերունդներին և հզորություն հաղորդելով դժվարին իրադրություններում: Այս միտքը առավել քան տեղին է հնչում Գարեգին Նժդեհի պարագայում, ով ոչ միայն դարձավ մեր պատմության խոշորագույն դեմքերից մեկը, այլև հետագա սերունդների հիշողության մեջ մարմնավորեց հայ ցեղի ոգին: Հայոց համար Գարեգին Նժդեհը եզակի, բացառիկ մեծություն է:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակն ու խնդիրներն են

- անդրադառնալ մեծ հայորդու 1919-1921թթ. գործունեությանը
- ներկայացնել Զանգեզուրի գոյամարտը և Նժդեհի դերն այդ գոյամարտում
- ներկայացնել 1919-21թթ. Սպարապետի քաղաքական գործունեությունը
- ժամանակի հեռվից գնահատական տալ նժդեհյան պայքարի արդյունքներին:

Թեմայի արդիականությունը: Ուսումնասիրվող թեման արդիական է այնքանով, որ Գարեգին Նժդեհի մասին կան շատ հակասական կարծիքներ: Այդ կարծիքները հաճախ չափազանցված են և չեն համապատասխանում իրականությանը: Շատերը Գ. Նժդեհին գիտեն որպես ռազմական, քաղաքական գործիչ, մեծ սպարապետ, բայց ոմանք էլ քննադատում են նրա գործունեությունը, հատկապես, Զանգեզուրյան գոյամարտի տարիներին՝ անհիմն մեղադրանքներ ներկայացնելով:

¹ Գարեգին Նժդեհ, մեջբերումներ-https://www.anunner.com/news/armenians-about-armenians/ԳԱՐԵԳԻՆ_ՆՇԴԵՀ_ՆՆԵՋԲԵՐՈՒՄՆԵՐ:

Աշխատության արդիականությունը պայմանավորված է նաև ներկայումս Այսրկովկասի երեք երկրների, մասնավորապես, Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ստեղծված դժվարին փոխհարաբերություններով: Ինչպես 1919-1921 թթ., ներկայումս նույնպես Այսրկովկասը նման է եռացող կաթսայի, որն ամփոփում է վիճահարույց ազգամիջյան հակամարտություններ և տարածքային խնդիրներ:

Օգտվել ենք Գ. Նժդեհի հուշերից, նամակագրություններից, Ա. Միմոնյանի «Զանգեզուրի գոյամարտը(1920-1921թթ)», Ա. Հարությունյանի «Ազատ Սյունիք. Արևոտ գիրք», Վ. Գեորգեանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը(1919-1921)» աշխատություններից և թեմայի վերաբերյալ գիտական այլ գրականությունից:

ԳԼՈՒԽ 1 Գ. ՆԺԴԵՀԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ «ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Քանի դեռ սուրն է կառավարում աշխարհը,
Զիթենիի ճիւղով զինւած լինելը և ծիծաղելի է,

և անմտութիւն:

ԶՕՐԱՎԱՐ ՆԺԴԵՀ»²

Հայ ժողովրդի մեծերի շարքում իր արժանի տեղն է գրավում Գարեգին Նժդեհը(Տեր-Հարությունյան): Անգնահատելի է մեծ հայորդու դերը Ղարաքիլիսայի ու Զանգեզուրյան հերոսամարտերում, նրա քարոզչական, հայապահպան և հայանպաստ գործունեությունը Սփյուռքում ու հայրենիքում: Նժդեհն այն բացառիկ պատմական անհատներից է, որ բնորոշվում է որպէս փայլուն ռազմական գործիչ ու քաղաքագետ, գաղափարական, ազգային, պետական ու հասարակական գործիչ, ինչպէս նաև՝ իբրև XX դարի հայ փիլիսոփայական մտքի հանճարեղ ներկայացուցիչներից մեկը:

1918թ. մայիսին վճռվում էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը, որի ընթացքում էլ փայլուն կերպով դրսևորվեցին Գարեգին Նժդեհի հրամանատարական ունակությունները: Թուրքական զորքերի դեմ թեժ կռիվներ էին մղվում Ալեքսանդրապոլում, երբ Նժդեհը ջոկատով նահանջել էր Ղարաքիլիսա: Շուրջբոլորը խուճապ էր. բազմահազար փախստականներ խառնվել էին տեղացիներին, հուսահատությունը պատել էր բոլորին: Այս օրհասական պահին Դիլիջանի եկեղեցու բակում հավաքված զորքերի ու աշխարհագորայիների համար վճռորոշ է լինում Գ.Նժդեհի ռազմակոչը. *«Իմ սիրելի ժողովուրդ: Պահն օրհասական է: Միացե՛ք ինձ, և մե՛նք ետ կշարտենք անարգ թշնամուն...*

*Դե՛ պի ճակատ, այնտե՛ղ է մեր փրկությունը»*³:

Վատ զինված, սակայն Նժդեհի առաջնորդությամբ ոգևորված հայ մարտիկներն անհավասար թվացող մարտում երեք օր շարունակ հրաշքներ են գործում:

²Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2010, էջ 5:

³Ամրիկյան Ա., Մպիտակ արծիվը, Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2010, էջ 7:

Վիրավորված Նժդեհը մի վայրկյան անգամ չի լքում մարտադաշտը, և երրորդ օրվա վերջին թուրքերը թիկունք դարձած սկսում են խուճապահար փախչել:

Այսպիսով, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում «*ռազմական տրամադրություն ստեղծողն եղաւ ժողովրդական հերոս ՆՇԴԷՀԸ*»⁴: Մանուկ Ղազարեանն իր՝ «Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը» մենագրությունում հետևյալ տողերով է ներկայացնում հայկական զորքի անսպասելի վերադարձը Լոռի. «*Հայրենասիրական ոգեւորությունը հրաշք է ծնում: Վախկոտ ու թուլամորթ ամբոխը վերածնունդ է: Նրա միջից ջոկւում են հազարաւոր կամաւորներ, կազմւում է ռազմիկ գնդեր, եւ շարժւում առաջ... Աւանգարդը հանդիսանում է Նժդեհի հեծելազունը, որ յետագայում, Հաջի-Ղարայի տակ երեւան է հանում առասպելական յանդգնություն:*

Հայ զօրքի անսպասելի վերադարձը նոր ոգի եւ նոր աւիւն է ներշնչում Փամբակի լքւած ու ստրկացած մասսային»⁵:

1918թ. մայիսի 25-28-ը Ղարաքիլիսայում վարած կռիվների համար Նժդեհն արժանացել է քաջության ամենաբարձր շքանշանի: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո՝ 1918թ. վերջին նա ՀՀ կառավարության կողմից նշանակվում է Նախիջևանի գավառապետ, իսկ 1919թ. օգոստոսից՝ Կապանի, Արևիքի և Գողթանի (Կապարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Սյունիքը, Արցախը և Նախիջևանը 1918-1921թթ. ծանր օրեր էին ապրում: Բաքուն և Անկարան ձգտում էին որքան հնարավոր է ամուր սեղմել նորանկախ Հայաստանի «վզին փաթաթված պարանը»: 1919թ. ամառվանից սկսած Նախիջևանի կողմից՝ թուրքերը, իսկ Արցախի կողմից՝ ադրբեջանցիները մեծաթիվ հրոսակախմբերով անընդհատ հարձակումներ էին գործում Զանգեզուրի վրա: Այս օրհասական պահին է, որ Գ. Նժդեհը ժամանում է Սյունիք: Նա նստավայր է ընտրում Կապանի հանքերը և իր առաջնահերթ խնդիրը համարում լուրջ հիմքերի վրա դնել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը, կազմակերպել Սյունիքի մարտական ողջ ներուժը: Նժդեհի խորհրդով ու պահանջով գյուղացիներն իրենք են սկսում զենք պատրաստել, հաճախ էլ՝ թշնամու դեմ կռվում նրանից խլված զենքով ու

⁴ Ղազարյան Մ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (Ականատեսի հիշողություններից), Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2009, էջ 12:

⁵ Նույն տեղում:

ռազմամթերքով: Հայրենասնավեր առաջնորդին հաջողվում է մի քանի ամսվա ընթացքում Սյունիքի ժողովրդի մեջ վերականգնել դիմադրական ոգին⁶:

Գարեգին Նժդեհի Սյունիք ժամանելուց հետո առաջին խոշոր կռիվները տեղի են ունենում 1919թ. նոյեմբերին: Թուրքական երկու վաշտ՝ էդիլ բեյի գլխավորությամբ Օրդուբադի կողմից ներխուժելով Օխչիձոր, այն հայտարարում են ադրբեջանական տարածք և Գողթանը կտրում Ջանգեզուրից: Նոյեմբերի 18-ին Գ. Նժդեհի զորախմբերն անցնում են հակահարձակման, ջախջախում թշնամուն և բացում Գողթանի ու Ջանգեզուրի միջև ճանապարհը: Մինչ այդ՝ 1919թ. հոկտեմբերին Արցախի կողմից Ջանգեզուր էր ներխուժել մուսավաթական Ադրբեջանի բանակը և հետ շարտվել:

Այնուամենայնիվ, Գարեգին Նժդեհի ուժերի համար ամենադժվարինն ու ամեհահամարձակը առջևում էր՝ Գեղվաձորի արշավանքը: Նժդեհի այն արտահայտությունը, թե «*Գեղվաձորը Ջանգեզուրի համար այն է, ինչ որ Կարթագենը Հռոմի համար*»⁷, միանգամայն ճիշտ էր: Գեղվաձորի ադրբեջանցիները սերտ կապեր ունեին Նախիջևանի, Ջանգեզուրի, Ջեբրայիլի, նաև Հաջիսմալուի իրենց ազգակիցների հետ: Գեղվաձորի ազատագրումը և այդտեղից սպասվող վտանգի վերացումը ամենահրատապ խնդիրն էր: Լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Նժդեհի զորամասերը 1919թ. դեկտեմբերի 1-ին անցան հարձակման և արդեն դեկտեմբերի 4-ին Բաղաբերդի բարձունքի վրա ծածանվում էր հայկական եռագույնը, իսկ դեկտեմբերի 7 ին Գեղվաձորի բոլոր գյուղերում տոնում էին այդ փայլուն հաղթանակը⁸:

Այսպիսին էր Գ. Նժդեհի ռազմական գործունեության սկիզբը, որը 1919թ.-ից հետո պետք է ամբողջությամբ կապված լիներ Սյունիքի ու Ջանգեզուրի ազատագրական պայքարի հետ:

⁶ Հարությունյան Ա., Ազատ Սյունիք. Արևոտ գիրք, Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2007, էջ 3-4:

⁷ Գեորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁸ Նույն տեղում, էջ 30-31:

ԳԼՈՒԽ 2 Գ. ՆԺՂԵՇԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԱՊԱՐԳՈՂԹՈՒՄ 1919-1920ԹԹ.

«Ապրել ու գործել միայն այն բանի համար,
որի համար արժե մեռնել,
և մեռնել միայն այն բանի համար,
որի համար արժեք ապրել»⁹:
Գ. ՆԺՂԵՇ

Գարեգին Նժդեհին ամենից շատ անհանգստացնում էր Գողթանի հայության ճակատագիրը: Անհրաժեշտ էր պաշտպանել Զանգեզուրի նախադուռ հանդիսացող Գողթանն ու տեղացիներին փրկել ցեղասպանությունից: Սյունիքի ինքնապաշտպանական ուժերը 1920թ. մարտի 20-ին սկսեցին արշավանքը դեպի Օրդուբադ: Մինչ այդ Օխչիձորի, Գեղաձորի և Շուռնուխի ճակատամարտերում փայլուն հաղթանակներ տարած Նժդեհի ջոկատներին հաջողվեց շեշտակի հարվածով ազատագրել Գողթանը և անցնել Որոտանի կիրճը: Այսպիսով, Զանգեզուրի և Գողթանի վրա կախված թուրք-ադրբեջանական վտանգը վերացվեց: Այդ առթիվ 1920թ. ապրիլի 22-ին Գորիսում կազմակերպվեց զորահանդես, որի ժամանակ Կապանի հայությունը զորավարին դրոշակ նվիրեց, իսկ Գորիսի Ազգային խորհրդի նախագահ Սմբատ Մելիք-Յուլյանն(Ուլյան) իր Գևորգյան խաչը կախեց Նժդեհի կրծքին¹⁰:

Գարեգին Նժդեհին, միաժամանակ, մտահոգում էր արցախահայության ճակատագիրը, քանզի անգլիական գաղութարարները Զանգեզուրն ու Արցախը հայտարարել էին Ադրբեջանի տարածք: Արցախահայությունը, սակայն, չի հաշտվում այս հայտարարության հետ ու շարունակում է պայքարը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար: 1920թ. գարնանը Արցախում սկիզբ առած ապստամբությունը հետզհետե լայն բնույթ է ընդունում: Օգտնվելով առիթից՝ մարտի 22-23-ին թուրք-ադրբեջանցիները ներխուժում են Արցախ՝ ավերելով տասնյակ

⁹ Լալայան Մ., Ցեղակրոն և Տարոնական շարժումները, Երևան, ՀՀԿ կուսակցության հրատ. 2011, էջ 2:

¹⁰ Հարությունյան Ա., Ազատ Սյունիք. Արևոտ գիրք, էջ 11:

զյուղեր և հրի մատնելով Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասը: Այս ծանր պահին արցախցիներն օգնություն են խնդրում Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար Ս. Ղազարովից և Գարեգին Նժդեհից: Խնդրանքի տեքստը հետևյալն էր.

«Այժմ, երբ Ղարաբաղը բարձրացրել է ապստամբության սրբազան դրօշը և արնաքամ է լինում, պետք է օգնել նրան ոչ թե զորամասերով կամ դրամական միջոցներով, այլ մի փորձառու առաջնորդով և ռազմամթերքով: Այդպիսի առաջնորդ այժմ Փոխ-Գնդապետ Նժդեհն է, որի անունը թշնամիների համար դառել է վրեժխնդրության խորհրդանշան, և որի անունից թշնամին սարսափահար փախչում է, ինչպես ցոյց տուեցին մօտիկ անցեալի դեպքերը, երբ թշնամու կանոնաւոր զորքերը լսեցին Նժդեհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախստի դիմեցին: Գնդ. Նժդեհն ստեղծուած է ժողովրդի համար և նա պիտի լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն աւելի է զգացւում:

Մի խումբ Ղարաբաղցիների Ներկայացուցիչներ

Փոխ-Տեղակալ՝ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Զինուորական Աստիճանաւոր՝ ՌՌԻԲԷՆ»¹¹:

Ընդառաջելով արցախահայությանը՝ ապրիլի կեսերին Զանգեզուրի ռազմական ուժերը Դրոյի հրամանատարությամբ մտան Վարանդա, իսկ Գարեգին Նժդեհինը՝ Դիզակ: Արցախի և Զանգեզուրի միջև ընկած Բարգուշատ-Հաքարլու տարածքում ամիս ու կես տևած կռիվներից հետո Գ. Նժդեհի զորամասերին հաջողվում է ջախջախել թշնամուն, մտնել Արցախի և Դիզակի շրջան՝ չեզոքացնելով Դրոյի զորքերի աջ թևին սպառնացող վտանգը¹²:

Արցախահայությունը սիրով ընդունեց Հայրենիքից օգնության եկած զինվորներին և ամեն ինչով օգնում էր նրանց, բայց Նժդեհն Արցախում երկար չմնաց, մի քանի օրից վերադարձավ Կապան, իսկ Դրոն մնաց Արցախում:

1920թ. ապրիլի վերջին Ադրբեջանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Այստեղ մտած 11-րդ կարմիր բանակը դրվեց Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության ենթակայության տակ. նախկին մուսավաթական «ասկյարներն», արագորեն

¹¹ Գեորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 48:

¹² Նույն տեղում:

վերահանդերձավորվելով, մտան 11-րդ կարմիր բանակի շարքերը: Ադրբեջանի կառավարության պահանջով 11-րդ կարմիր բանակի գորամիավորումները թուրք-ադրբեջանական «կարմիր գնդերի» հետ օկուպացրեցին Արցախը: Դրանից հետո Ադրբեջանը ձգտում էր ռուսական կարմիր բանակի ուժերի օգնությամբ գրավել նաև Զանգեզուրը, Սիսիանը, Կապանը, Գնդեվազը և Նախիջևանի վրայով ճանապարհ բացել դեպի Թուրքիա:

11-րդ կարմիր բանակի 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի 84-րդ գորամասը, ինչպես նաև 83-րդ դիվիզիայի 247, 248 և 249 գնդերը 1920 թ. հուլիսի 5-ին ներխուժեցին Զանգեզուր: Բոլշևիկյան գորամասերից մեկը հուլիսի 8-ին շարժվում է դեպի Կապան, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր Նժդեհը: Ադրբեջանի կառավարության պահանջով 11-րդ կարմիր բանակի գորամասերը հուլիսի 29-ին Կապանի շրջանում վերսկսում են հարձակումները, մարտերը շարունակվում են 72 օր: 1920թ. օգոստոսի վերջին 11-րդ կարմիր բանակի գորամիավորումները շարժվում են դեպի Կապան-Գնդեվազ՝ Գարեգին Նժդեհի ուժերն արյան մեջ խեղդելու համար: Միննույն ժամանակ, Նախիջևանից՝ Օրդուբադի կողմից թուրք-ադրբեջանական ուժերը ներխուժում են Կարճևան գյուղ: Հակառակորդը հարձակման է անցնում նաև Շվանիձոր և Կալեր գյուղերի ուղղություններով¹³:

Այսպիսով, Սյունիքը բոլոր կողմերից շրջափակվում և կտրվում է դրսի աշխարհից: Անընդհատ շարունակվող կռիվները և Երևանից որևէ օգնություն ստանալու հույսի բացակայությունը խուճապ է առաջ բերում ժողովրդական զինված ուժերի մեջ: Կապանի գյուղացիները ստիպված ցած են դնում զեքերն ու ներս թողնում թշնամիներին: Որոշ ուժեր էլ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ քաշվեցին Խուստուփ լեռը՝ հավատալով իրենց արդար պայքարի հաջողությանը: 1920թ. հուլիսից մինչև նոյեմբեր՝ հինգ ամիս շարունակ Սյունիքի հայությունը հերոսական պայքար է մղում բոլշևիկաթուրքական ուժերի դեմ: Այդ ժամանակաշրջանում ավելի է դրսևորվում Կապարգողթի ժողովրդական ուժերի հրամանատար Գարեգին Նժդեհի կազմակերպչական ու ռազմական տաղանդը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին ողջ ժողովուրդն ու զինվորները Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում հանդիսավոր

¹³ Մինոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը(1920-1921թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ. 2000, էջ 27-28:

կերպով Նժդեհի մեջքին են կապում կարմիր գոտի՝ հռչակելով Լեոնային Հայաստանի սպարապետ:

ԳԼՈՒԽ 3 ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

Առանց դրսի օժանդակության, ապավինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությանը Սյունիքի հայությունը Սպարապետի ղեկավարությամբ վարեց իր հաղթական դուրսագնամարտը: Նժդեհը երբեմն ստիպված էր լինում չինագանդվել Հայաստանի կառավարության հրամաններին: Մասնավորապես, երբ Խատիայանի կառավարության կողմից նրան հրամայված էր գաղթեցնել պաշարված Գողթանի հայությունը, Նժդեհը մերժեց այն և փոխարենը տեղահանեց գավառի թուրքական բնակավայրերը:

1920թ. օգոստոսի 10-ին՝ Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի միջև կնքվեց համաձայնագիր, ըստ որի Հայաստանի կառավարությունը իբրև վիճելի տարածքներ համաձայնություն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Ղարաբաղ, Զանգեզուր և Նախիջևան¹⁴:

Օգոստոսի 18-ին հանրապետության զինվորական նախարարին ուղարկված նամակում Նժդեհը տարակուսանք է հայտնում վերոհիշյալ համաձայնագրի վերաբերյալ. նա համոզված էր, որ բոլշևիկները «անձնաւորելով Ադրբեջանի քողարկւած վտանգը, յամառօրէն ձգտում են զինաթափելու, տնտեսապես քայքայելու, գլխատելու և ապա՝ տեղահանելու կամ բնաջնջելու Զանգեզուրի հայութեանը»¹⁵: Օգոստոսի 20-ին հանրապետության զինվորական նախարարին ուղարկված նոր նամակում Գարեգին Նժդեհը զգուշացնում է, որ «*Կապարգողթի զիջումը Ադրբեջանին նշանակում է մեծապես դժվարացնել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը*»¹⁶:

ՀՀ կառավարությունը, սակայն, անտեսելով Սպարապետի նախազգուշացումները, Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գենվազը և անցնել Երևան: Վերջինս, չընդունելով ՀՀ զինվորական նախարարի՝ Զանգեզուրը թողնելու հրամանը և մերժելով Դրոյի առաջարկը նախընտրում է մնալ Սյունիքում ու մենակ չթողնել լեռնահայությանը:

¹⁴ Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երևան, «Ամարաս» 2006, էջ 5:

¹⁵ Նույն տեղում՝ էջ 6:

¹⁶ Նույն տեղում՝ էջ 8:

Բացահայտելով թուրք-բոլշևիկյան միացյալ դավադրությունն ու չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ կնքած վերոհիշյալ համաձայնագրով, փաստորեն, Ջանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու նախաքայլ էր անում, Գ. Նժդեհը շարունակեց պայքարը:

Այդ օրերին Կարմիր բանակի գորամասերը հարձակման անցան Օրդուբադի և Բարթազի կողմից, կարմիրները ոտքի հանեցին նաև Ջանգեզուրի և Օրդուբադի ադրբեջանցիներին, Աշոտ Մելիք-Մուսյանը շտապ մեկնեց Երևան՝ որոշակի առաքելությամբ. Սյունիքի ապստամբներին ամենից առաջ հարկավոր էր զենք, հագուստ և դրամ: Հայտնի է, որ Խորհրդային Ռուսաստանից ստացած օգնությամբ Թուրքիան զինվեց և սեպտեմբերի 23-ին պատերազմ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Չնայած Հանրապետությունը գտնվում էր ծանր դրության մեջ, այնուամենայնիվ, Սյունիքի ապստամբները Երևանից որոշ օգնություն ստացան: Նախիջևանից մինչև Արցախ տեղի էին ունենում անհավասար մարտեր, Գարեգին Նժդեհը հանրապետության զինվորական նախարարին և սպարապետ Նազարբեկյանին գրում էր. *«Թշնամու ուժերը հասնում են մի քանի հազարի: Հարձակվողների 70 տոկոսը թուրք է: Օրդուբադի ճակատից հարձակվողների մեջ կան նաև օսմանցիներ»*¹⁷:

Հայ մարտիկները կռվում են հերոսաբար: Կարճ ժամկետում նրանք ազատագրում են Անգեղակոթը ամբողջ Կապանի շրջանը և Ողջի ու Մեղրի գետերի ավազանները: Հենց այդ օրերին Ջանգեզուր են հասնում Բաքվից օգնության ուղարկված մուսուլմանական նոր ուժեր՝ Ջավալ փաշայի հրամանատարությամբ, իսկ Հյուսիսային Կովկասից իր պատժիչ ջոկատով օգնության է գալիս կարմիր հեծելազորի հրամանատար Պ. Կուրոչկինը: Տաթևի և Գորիսի միջև գտնվող Եռաբլուր կոչված դաշտում տեղի է ունենում ճակատամարտ, որտեղ Գարեգին Նժդեհի ջոկատները լիովին ջախջախում են Ջավալ փաշայի «կարմիր գունդը»: 1920թ. նոյեմբերի 22-ի առավոտյան Գորիսի բազմահազար ժողովուրդը աղ ու հացով է դիմավորում քաղաք մտած Գարեգին Նժդեհի ջոկատներին:

1920թ. նոյեմբերի վերջին և դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանում իրադրությունը փոխվում է: Բաքվում ստեղծված Հայիեղկունը կարմիր բանակի օգնությամբ Ղազախի

¹⁷ Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը(1920-1921թթ. էջ 201:

կողմով մտնում է հայաստան ու հաստատվում Երևանում: Դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանը խորհրդայնանում է, հաջորդ օրը կնքվում է Ալեքսանդրապոլի հայ-թուրքական պայմանագիրը: Մեծ քանակությամբ մտավորականներ Երևանից և այլ վայրերից միացան Սյունիքի ինքնապաշտպանական ուժերին:

Դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը և ռազմական ուժերի հրամանատար Դրոն կոչով դիմեցին Նժդեհին, որում ասվում էր, իբր Ադրբեջանը Ջանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը զիջել է Հայաստանին, և առաջարկում էին վայր դնել զենքն ու «կանգնել Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորութեան դրոշակի տակ, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ադրբեջանին»: Ապա նրանք պահանջում էին «անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի Խորհրդային իշխանությանը»¹⁸: Այլ էին, սակայն, Նժդեհի ծրագրերը. 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի վանքում կայացավ համազանգեզուրյան առաջին համագումարը, Սյունիքը հռչակվեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին Դրոն Բաքվից մի հեռագիր ևս հղեց Նժդեհին, առաջարկելով նրան՝ թույլ տալ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը, հավատացնելով և վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաև վիճելի հողային հարցեր, Խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեպի Հայաստանը և կպաշտպանի հայ աշխատավորության շահերը: Այս անգամ ևս Նժդեհը, իբրև հեռատես քաղաքագետ, չհեռացավ Սյունիքից և շարունակեց մաքառել: Նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և դրա հետևանքով՝ 12 հազար զաղթականության (որից 4 հազարը՝ զորք) նահանջը, որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայության բարոյահոգեբանական վիճակի վրա, չընկճեցին Սյունիքը: 1921թ. Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «Խուստուփյան կանչեր» փոքրածավալ գրքույկը, որը պարունակում է կոչեր լեռնահայությանը և պատվիրաններ՝ իր զինվորներին:

1921թ. ապրիլի 27-ին Տաթևի վանքում հրավիրվեց համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը, որը Սյունիքը հռչակեց Լեռնահայաստան: Համագումարը միաձայն որոշեց. «Կառավարություն կազմելու համար վարչապետ ընտրել

¹⁸ Հարությունյան Ա., Ազատ Սյունիք. Արնոտ գիրք, էջ 70-71:

Մարապետին, տալով անոր գորավարի աստիճան և պարզնատրել զայն «Խուստուկյան արծիվ»-ի երկաթե շքանշանով»¹⁹:

Գորիսը հայտարարվեց Լեոնահայաստանի մայրաքաղաք: Հունիսի 1-ին՝ Ջանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախաձեռնությամբ Լեոնահայաստանը հայտարարվեց Հայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչապետ: Այս անգամ բոլշևիկները և կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեցին Ջանգեզուրը գրավել խաղաղ ճանապարհով. Երևանից Ջանգեզուր մեկնեց Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Արտաշես Կարինյանը և 11-րդ կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Ս. Մելնիկովը՝ բանակցելու Լեոնահայաստանի կառավարության հետ: Երկու կողմերի պատգամավորները հանդիպեցին մայիսի 12-ին՝ Սիսիանի շրջանի Ղաչագյուղ գյուղում: Լեոնահայաստանի կառավարությունն առաջ քաշեց մի շարք էական պահանջներ, որոնք, սակայն, մնացին անպատասխան: Հարկ է նշել, որ նոր կառավարությունը թույլ տվեց մի շարք կոպիտ սխալներ, որոնց մեջ ամենից ճակատագրականը եղավ երեք հազար թաթար-թուրքերի՝ իբրև քոչվոր, իսկ իրականում՝ որպես ծպտյալ դավադիրներ, Սիսիան ազատ մուտքի արտոնումը, իսկ Երևանից նահանջած զորքը կամավոր անձնատուր եղավ կարմիրներին²⁰:

Այս պայմաններում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բոլշևիկացույնը, Արարատյան գաղթականության՝ դեպի Սյունիք նահանջը(մասնավորապես, նահանջող մտավորականության և երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որոնք բարոյալքիչ ազդեցություն ունեցան լեոնաշխարհի հայության վրա, մյուս կողմից՝ պարենի ու հացահատիկի պակասը, վարչական և զինվորական մարմինների միջև առաջ եկած անհամաձայնությունները, միաժամանակ՝ խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի հայությունը և հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բոլշևիկյան ղեկավարությունն իր 1921թ. հունիսի հռչակագրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված «Մայր երկրին», Լեոնահայաստանը հուլիսին տեղի տվեց խորհրդայնացմանը: Թողնելով Ջանգեզուրը՝ Գ. Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հավաստեց լեոնահայությանը, որ ինքն ընդմիշտ չի հեռանում և պիտի վերադառնա, եթե Երևանի փոխարեն Բաքուն

¹⁹ Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 475-476:

²⁰ Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, էջ 7:

լինի Սյունիքի տերը: Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած իր դիմումը Սպարապետն ավարտում էր սաստող տողերով. «Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության և նրա մտավորականության արդար պահանջը»²¹:

Այսպիսով, 1921թ. հուլիսին Նժդեհը թողնում է Ջանգեզուրը և անցնում Թավրիզ: Թավրիզում մոտ չորս ամիս գաղտնի ապրելուց հետո Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա և հաստատվում Սոֆիայում: 1919-21թթ. գոյամարտի ընթացքում նա ոչինչ չինայեց Արցախի և Սյունիքի հայությանը ցեղասպանությունից փրկելու և Մայր Հայրենիքին վերամիավորելու համար:

²¹ Գեորգյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 160:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Գարեգին Նժդեհը ոչ միայն փայլուն զորահրամանատար էր, այլև դիվանագետ, ռազմական արվեստի տեսաբան, նոր հայկական ռազմական հոգեբանության ու ցեղակրոն գաղափարախոսության հիմնադիր: Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ 1917-1921թթ. պատմության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Զանգեզուրի գավառի գոյամարտը, որի ղեկավարն ու հոգին Գ. Նժդեհն էր: 1919-1921թթ. Զանգեզուրի հայությունը կենաց ու մահու պատերազմի էր դուրս ելել իր երկրին սպառնացող ադրբեջանական ու թուրքական հրոսակների և հետագայում նրանց աջակցող Կարմիր բանակի զորամասերի դեմ: Թեև ուժերն անհավասար էին, բայց աննկուն սյունեցին իր նվիրյալ Սպարապետի առաջնորդությամբ փայլուն հաղթանակներ տարավ՝ հայրենասիրության, կազմակերպվածության և հերոսական խոյանքների շնորհիվ: Երկու տարվա կռիվների ընթացքում թշնամու 15 հազար սպանվածի դիմաց Սյունիքը տվեց ընդամենը մի քանի տասնյակ զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր մաքրագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին: Շնորհիվ Լեռնահայաստանի և Սպարապետի անձնվեր պայքարի՝ հնարավոր եղավ.

ա) փրկել Լեռնահայությանը կոտորածից,

բ) Սյունիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը,

գ) հոգեբանորեն ու ռազմագիտորեն հնարավոր դարձնել Փետրվարյան ապստամբությունը,

դ) ապահովել հայ մտավորականության և մարտական ուժերի նահանջն ու անցումը Պարսկաստան:

Եվ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիվ Գ. Նժդեհի անհատականության:

1919-21թթ. վարած գոյամարտի իրական բնութագրողը հենց Գարեգին Նժդեհն է: Հետագայում գրած իր հոդվածներից մեկում նա շեշտում էր, որ 1920թ. հուլիսից մինչև 1921թ. ապրիլի սկիզբը Սյունիքում մղված կռիվները քաղաքացիական չէին, քանի որ այդ ամիսներին հակառակորդի «բանակների մեջ էին ռուսը, լատիշը, հրեան,

լեզգին, վրացին, թուրքը, թաթարը՝ մի ամբողջ Բաբելոն»²²: Նույն հոդվածում մի այլ խնդրի առնչությամբ նա կրկին ընդգծում էր, որ այդ ժամանակարնթացքում «մենք եղբայրասպան կոիվներ չենք վարել, լեռնաշխարհը քաղաքացիական պատերազմ չէր տեսել: Մենք կովել էինք թաթարի, թուրքի և սրանց օգնության փութացած կարմիր բուսի դեմ: Եվ եղել էինք մեր հարվածների մեջ ազատ սրանց նկատմամբ»: Ցավոք, զանգեզուրցի պաշտպանները ստիպված ընդհարվել են նաև ակամայից «կարմրած» հայերի հետ, որոնք եկել էին, «անշուշտ, ոչ կովելու և հաղթելու, այլ մեզ զրկելու անխնա հարվածելու հնարավորությունից»²³:

Այսպիսով, Գ. Նժդեհի 1919-21թթ. գործունեության շնորհիվ տապալվել է Չանգեզուրը Լեռնային Ղարաբաղի ու Նախիջևանի օրինակով Ադրբեջանին բռնակցելու թուրք-բոլշևիկյան ծրագիրը: Գ. Նժդեհի կյանքն ու գործունեությունը կերտել են մեր այսօրվա պատմությունը, իսկ նրա թողած հոգևոր ժառանգությունը վիթխարի նշանակություն ունի նոր հայրրդիների ձևավորման գործում:

²² Միմոնյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 9:

²³ Նույն տեղում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ամրիկյան Ա., Սպիտակ արծիվը, Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2010, 35 էջ
2. Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երևան, «Ամարաս» 2006, 706 էջ
3. Գեորգեան Վ., Լեոնահայաստանի հերոսամարտը(1919-1921), Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2010, 169 էջ
4. Լալայան Մ., Ցեղակրոն և Տարոնական շարժումները, Երևան, ՀՀԿ կուսակցության հրատ. 2011, 118 էջ
5. Հարությունյան Ա., Ազատ Սյունիք. Արնոտ գիրք, Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2007, 136 էջ
6. Ղազարյան Մ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (Ականատեսի հիշողութիւններից), Երևան, «Հայրենիք» ակումբ 2009, 71 էջ
7. Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը(1920-1921թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ. 2000, 672 էջ